

Микола Кравчук

**ПРАВОВА
СИСТЕМА США**



ББК 67.99(2)0

К 77

Кравчук Микола

К 77 **Правова система США.** — К.: Нора-Друк, 2004. — 136 с.

ISBN 966-8321-53-7

У науковому виданні "Правова система США" висвітлюються найважливіші аспекти, що стосуються загальної характеристики і значення правових систем сучасності, їх класифікація, місце правової системи США серед інших правових систем, зокрема серед правових систем, які входять до англо-американської правової сім'ї. Видання підготовлено на матеріалах, здобутих під час участі автора в американській урядовій програмі "Громадські зв'язки — проект "Гармонія"

Рекомендовано студентам вищих навчальних закладів для поглибленого вивчення проблем теорії держави і права, а також всім, хто цікавиться юриспруденцією.

Рецензенти:

М. Г. Братасюк, професор, доктор філософських наук, професор кафедри теорії держави і права юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства та кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії внутрішніх справ України;

Ю. М. Оборотов, професор, доктор юридичних наук, завідувач кафедри теорії держави та права Одеської національної юридичної академії;

В. О. Котюк, доцент, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави та права юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України для студентів ВНЗ, які навчаються за спеціальністю "правознавство". Лист 14/18.2-2479 від 22.11.2004 року.

ISBN 966-8321-53-7

© Кравчук Микола, 2004.

ВСТУПНЕ СЛОВО

З початком розбудови українським народом соборної, суверенної, незалежної, соціальної, правової держави надзвичайно важливим для успішного розвитку такої процесу є міжнародний досвід державо- та правотворення. Звичайно, з цих двох майже рівнозначних соціальних інститутів — держави і права — перевагу необхідно надавати праву. Такий підхід характерний для багатьох країн світу і втілений у принципі "верховенства права". Шлях правового розвитку обрала й Україна, визнавши і запровадивши принцип "верховенства права" у ст. 8 своєї Конституції.

Важливим фактором організації суспільства виступає сформована національна правова система, яка продуктивно функціонує. Роль і значимість правової системи обгрунтовані багатьма вченими-юристами. Зокрема, у більшості наукових розробок, присвячених цій проблемі, стверджується, що правова система — це сукупність усіх правових явищ, які існують у суспільному середовищі та є інструментом інтеграції, взаємодії елементів, сторін політичної, економічної та інших соціальних систем¹. У цьому плані на перше місце виходить порівняльне правознавство (компаративістика). На думку провідних вчених, ця наука сприяє всебічному вивченню вітчизняного та зарубіжного права (універсального регулятора суспільних відносин), філософському усвідомленню його змісту та шляхів удосконалення, а тому має важливе значення для розвитку юридичної науки та вирішення актуальних проблем самобутнього соціального прогресу. Отже, компаративістика — це юридична наука, що вивчає основні та загальні закономірності розвитку правових систем сучас-

¹ Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні концепти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 77; Теорія держави і права (опорні концепти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; Авт. — упоряд. М. В. Кравчук. — К.: Атіка, 2003. — 288 с.

ності, покликана, на основі використання міжнародного правового досвіду, допомогти якісній зміні різних сторін, масиву юридичних чинників соціального буття.

З цією метою та для підвищення рівня підготовки майбутніх правників в юридичному інституті Тернопільської академії народного господарства запроваджено навчальний курс "Проблеми теорії держави і права", основним змістом якого є вивчення різноманітних актуальних правових питань та правових систем сучасності. З огляду на зазначені проблеми і практичні завдання, що випливають з них, автор поставив мету: дослідити правову систему однієї з найбільш розвинутих країн світу — Сполучених Штатів Америки. Така ідея виникла ще у період перебування у США на стажуванні (з 6 травня до 2 червня 2000 р.). Стажування з правової тематики, організоване американським урядом за програмою «Громадські зв'язки — проект "Гармонія"», було високоєфективною, якісною, масштабною навчально-науковою підготовкою та сприяло здобуттю інформаційних матеріалів, наукових знань, а також культурному збагаченню. Це і послужило першоосновою, джерельною базою підготовки даної публікації. За період стажування, у якому приймаючою організацією виступив Делеверський університет¹, ми прослухали лекційні курси з основ розвитку правової системи США, правової освіти, правового регулювання підприємництва (комерційного і корпоративного права), функціонування правоохоронних органів (судів, прокуратури, адвокатури, інституту присяжних, установ відбування покарання), відвідали всі висшеказані установи, у тому числі органи місцевої влади, Верховний суд та Конгрес США. Кожний учасник програми міг особисто оцінити стан розвитку різних структурних ланок урядової та правоохоронної систем США і, в процесі спілкування з організаторами зустрічей у цих установах, мав можливість з'ясувати всі питання, що викликали підвищений інтерес. Особливо цінним і корисним було те, що запропонована програма передбачала проведення семінарів, занять з американського

права, зустрічі з професійними юристами (суддями, прокурорами, адвокатами) і керівниками державних структурних підрозділів, які надали можливість всебічно пізнати юридичну практику Америки. За період стажування його учасники мали змогу побувати у п'яти штатах США, де ознайомилися з культурним і правовим життям громад цих державно-територіальних центрів. Зустрічі з американськими адвокатами, суддями, керівниками державних агенцій Делеверу, Нью-Йорк Сіті, Вашингтону, Філадельфії, Вільмінгтону та інших міст у їх офісах (кабінетах) дозволили ознайомитися з тим, як функціонує американська правова система: стан, розвинутість і роль адвокатури, прокуратури, судівництва США, правова свідомість населення та регулятивна дія права, як працює парламент США — Конгрес, його уряд.

Цікавим і корисним було перебування у Верховному суді США, ознайомлення з принципами та порядком діяльності цього найвищого органу судової влади, з організацією роботи національної бібліотеки судових прецедентів, розташованої у приміщенні цього Суду.

Важливим, для пізнання міжнародного права, є відвідини штаб-квартири Організації Об'єднаних Націй. Учасники вочевидь переконалися наскільки масштабною, безперервною, ритмічною і важливою є діяльність цієї всевітньої організації захисту миру, основних прав людини та міжнародної безпеки. Перебування у стінах такої авторитетної інституції дало змогу усвідомити межі відповідальності цього колективного міжнародного органу за всевітній порядок, за мир і безпеку в усьому світі.

Крім ознайомлення з широким колом правових питань, програма була суттєво насичена культурними заходами: огляд шести найповажніших американських музеїв, національної бібліотеки США, комплексу-пам'ятника холокосту (все розташоване у центрі Вашингтону), проживання в американських сім'ях.

Безпосереднє проживання у простій, гостинній, високодуховній, доброзичливій, матеріально забезпеченій, щасливій американській сім'ї Арта та Хілди Мартенсів (нащадків емігрантів 20-х років з півдня України) і постійне з ними спілкування викликало неповторний колорит задоволення і вдячності організаторам цього проекту. Мабуть, немає нічого більш величного і пряминого як спілкування між собою близьких за духом людей.

¹ Делеверський університет розташований у штаті Делевер, на східному узбережжі Америки, у 26-ти тисячному (без студентів) м. Ньюарк, має 250-річну історію свого розвитку. Сьогодні цей вищий навчальний заклад готує близько 20 тис. студентів у 10-ти коледжах із 110 спеціальностей, користується в Америці заслуженим авторитетом і є дуже перспективним. Університет повністю комп'ютеризований, має наукову бібліотеку з фондом у 3 млн примірників книжок.

Висока організація та продуманість, а також неперевершена відданість своїй справі, невтомна енергія і велике старання якомога якісніше провести наше стажування з боку безпосередніх керівників цього проекту професора Делеверського університету Криса Вулфа, доктора права Ольги Рибаків (українки за походження, родом із м. Тернополя) та її доньки також Ольги Рибаків (працівника американської прокуратури) перетворили його на "велике дійство" пізнання державно-правових явищ США.

Масив отриманих знань і спостережень у період перебування у цій, дуже гостинній для нас, країні надав можливість всебічно оцінити характерні ознаки функціонування правової системи США та запропонувати вашій увазі видання, розроблене у плані розширеного вивчення курсів "Проблеми теорії держави і права" або "Правові системи сучасності".

Структура та зміст пропонованої праці максимально наближені до програми стажування. Підготовлена вона на основі сучасних наукових розробок з цього питання, з урахуванням знань, здобутих на лекційних заняттях, зустрічах у різних установах США, та особистого спостереження й аналізу юридичної практики у цій країні. Особливо цінними були зустрічі з професором Богданом Футеем, суддею Федерального суду Претензій США, за походженням українця¹, лекції, прочитані ним, були корисними, цікавими і повчальними.

Видання, що пропонується вашій увазі, покликане розширити знання про правову систему такої розвинутої країни світу, як Сполучені Штати Америки і тим самим підвищити якість професійної підготовки у сфері розуміння сутності та розвитку правових інститутів, правових явищ, сприяти виробленню основних напрямів розвитку національної правової системи України.

У ході підготовки цієї публікації використані наукові праці відомих вчених юристів: М. Абдуллаєва, С. Алексєєва, О. Бандурки, М. Баймуратова, А. Васильєва, О. Венгерова, О. Вишневського, Р. Давида, В. Дмитрука, В. Журавського, О. Зайчука, І. Ільїна, Т. Кашаніної, Д. Керімова, С. Ківалова, М. Козюбри, А. Колодія, С. Комарова, В. Копейчикова, В. Кульчицького, В. Котюка, В. Лазарева, О. Малька, М. Марченка, М. Матузова, П. Михайленка, Р. Міхаєва, П. Недбайла, В. Нересєянца, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, М. Орзіха, П. Рабіновича, С. Рябова, О. Скакун, Л. Спірідонова, О. Сурілова, Ю. Тихомірова, Б. Тищика, Б. Футєя, Є. Харитоновна, В. Хропанюка, М. Цвіка, О. Шевченка, Ю. Шемшученка, О. Черданцева, В. Четверніна та ін.

Користуючись нагодою, автор висловлює вдячність організаторам програми «Громадські зв'язки — проект "Гармонія"» за щире гостинність та якісну підготовку і проведення місячного стажування у США у травні 2000 р. та від імені Тернопільської групи — велику пошану всім, хто забезпечив успішне його проходження.

¹ Суддя Богдан А. Футей, народився 28 червня 1939 р. в Україні. З 29 травня 1987 р. займає посаду судді Федерального суду Претензій США. У різні періоди свого життя перебував на таких посадах: партнера юридичної фірми "Футей та Раковський"; головного заступника прокурора м. Клівленд; виконавчого асистента мера Клівленда; компаньйона юридичної фірми "Базарко, Футей та Оришкєвич"; голови комісії врегулювання закордонних претензій США. Він закінчив Western Reserve University, отримавши у 1962 р. ступінь бакалавра, у 1964 р. — ступінь магістра, а у 1968 р. у Cleveland Marshall Law School здобув ступінь доктор права. Суддя Футей є членом Асоціації адвокатів округу Колумбія, Американської асоціації адвокатів, Української асоціації адвокатів Америки. Він брав активну участь у програмах "Демократизація та верховенство права", що проводиться Конференцією суддів Сполучених Штатів, Державним департаментом та Американською асоціацією адвокатів в Україні та Росії, є консультантом Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) з центральним офісом у Вашингтоні, професором державного та конституційного права в Українському вільному університеті у Мюнхені, читав лекції у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка та Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Києво-Могилянській академії та Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника. За час перебування на посаді судді Богдан Футей опублікував більше 15 наукових статей, доповідей, монографію "Становлення правової держави: Україна 1991–2001 pp." (К.: Юрліком Інтер, 2001. — 288 с.). За сумлінну і плідну працю він нагороджений відзнаками: "Людина року" (Нагорода за досягнення Українського інституту Америки, 1987 р.); Doctot Juris

Honoris Causa (Почесний доктор юриспруденції Українського вільного університету, Мюнхен, 1990 р.), "Нагорода Свободи" (руху Американських національностей штату Огайо, 1990 р.), Медаллю з відзнакою (Нагорода Президента України, 1995 р.), Почесний ступінь доктора наук (Прикарпатський університет, м. Івано-Франківськ, 1999 р.), "Орден за заслуги II ступеня" (відзнака Президента України, 1999 р.).

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ЗНАЧИМІСТЬ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

1.1. Значимість категорії "правова система"

Перш як викладати основний матеріал, логічно і доцільно розглянути науково-теоретичні засади дослідження, наукове підґрунтя цієї розробки. Насамперед необхідно з'ясувати зміст терміна "правова система суспільства", сутність і значення цього правового явища. Розпочнемо із з'ясування значення правової системи для функціонування правового життя. На сучасному етапі розвитку суспільних процесів все більше вчених звертаються до такої категорії, як правова система. У вітчизняній юридичній літературі цей термін масово почав використовуватися лише після проголошення незалежності України¹. Це є природним тому, що активізувалися державо- та правотворчі процеси. Виникла необхідність з позиції нових підходів оцінити правові аспекти суспільного життя.

Грунтовно питаннями змісту, сутності, класифікації правових систем зарубіжні вчені почали займатися приблизно на початку ХХ ст., вчені колишнього Радянського Союзу — у 80-х роках ХХ ст.

Основою виникнення одного із напрямів порівняльного правознавства — комплексного вивчення правових явищ сучасного світу стала книга відомого французького вченого Р. Давида "Основні правові системи сучасності", опублікована у 1953 р.² З нею пов'язане і включення у програми юридичної освіти вищих

¹ Загальна теорія держави і права / За ред. академіка АПРН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1997; Загальна теорія держави і права / М. В. Цейк, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цейка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002; Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами). — К.: Кондор, 2002; Скаун О. Ф. Теорія держави і права. Підручник / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001; Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні концепти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-е вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004.

² Давид Р., Жоффре — Слінози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — 400 с.

навчальних закладів багатьох країн світу одночасно навчальної дисципліни. Слід зазначити, що ця праця багаторазово перекладавалась і кожного разу у доопрацьованому автором варіанті. Вона опублікована на 12-ти іноземних мовах. У світовій юридичній літературі це дослідження займає найвищий рейтинг за числом посилань. Всесвітнє визнання цієї книги зумовлене, насамперед, високим професіоналізмом, блискучою ерудицією, глибиною наукового аналізу, синтезу, вихідними соціальними позиціями автора. У своїй праці Р. Давид розкриває типологію сучасних правових систем і подає їх системний аналіз.

Становлення такої категорії, як "правова система" та її роль найбільш вдало обґрунтовано російським вченим М. Матузов. Зокрема, він стверджує, що сучасну правову дійсність стало важко відзеркалювати за допомогою старовинних, часто примітивних конструкцій. Необхідні більш широкі утворення (комплекси), які надають можливість проводити відповідно більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягати більш високих рівнів узагальнення й абстрагування. Такою категорією стала "правова система", яка надала можливість аналізувати й оцінювати всю правову реальність цілісно, а не за елементами та їх складовими.

Цінність запровадження поняття "правова система" полягає в тому, що воно надає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства. Це більш високий рівень наукового абстрагування, інший підхід до висвітлення правової дійсності. Правова система як комплексна, інтегруюча категорія, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність, покликана відтворити загальну панораму правового простору, весь складний юридичний світ. Такий підхід дозволяє повно та чітко виявити найсуттєвіші кореляційні, субординаційні та інші зв'язки і відносини між цілим і його частинами, точно визначити місце та роль кожного елемента системи в загальній дії правового механізму. Адже компоненти, що входять до правової системи, маючи різні юридичну природу, розвинутість, значення та рівень впливу на суспільні відносини, відпорядковані загальним закономірностям, характерним для всієї правової системи¹.

¹ Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1997. — С. 158—167.

В. Любашиц, А. Мордовцев, І. Тимошенко визначають потребу у правовій системі як цілісному комплексі правових явищ, зумовленому специфікою розвитку конкретного суспільства, багатоманітними факторами (об'єктивними та суб'єктивними, закономірними та випадковими) соціальної і політичної еволюції, усвідомленому і постійно відтворюваному людьми та їх організаціями (державою, політичними партіями, громадськими організаціями) для вирішення багатьох суспільних проблем. Крім того, ця категорія є важливою для розвитку концептуального апарату і пізнавальної функції юридичної науки¹.

Професор Ю. Оборотов значення цієї важливої категорії оцінює так: "Правова система є фактором стабільності в суспільстві, несе в собі традиції, які забезпечують зв'язок з минулим, сьогоденням і майбутнім, не тільки права і правової культури, а й всієї культури суспільства в цілому"².

Н. Оніщенко у колективній монографії акцентує увагу на тому, що теоретична розробка концепції правової системи становить одне з першочергових завдань, від розв'язання якого залежить вирішення багатьох інших соціальних, економічних, політичних і правових проблем, зокрема питань, пов'язаних з мораллю, з трактуванням понять "правове життя", "правові засоби", "правова діяльність", "правові процеси", співвідношення права і правової системи, стабільність і динамізм правової системи. Концепція права є складовою частиною концепції правової системи³.

М. Матузов, виходячи із загальної оцінки правової системи як складного правового явища та її функціонування як важливого соціального процесу, визначає основні завдання сучасної теоретичної правової науки. Зокрема, він вважає, що правова система як складне, динамічне багаторівневе державно-правове утворення потребує багато зусиль для забезпечення широкого-

¹ Любашиц В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В. Теория государства и права. — Ростов н/Д: Издательский центр "Март", 2002. — С. 460.

² Оборотов Ю. М. Традиции та новации у правовому розвитку: Монографія. — О.: Юридична література, 2001; Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права). — О.: Юридична література, 2002.

³ Правові системи сучасності: Глобалізація, Демократизм, Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2003.

масштабного процесу її функціонування. У зв'язку з цим сучасна теорія права повинна піднятися на такий рівень аргументації, абстрагування й узагальнення, синтезу, щоб всебічно, максимально повно та глибоко аналізувати й оцінювати сьогодне "правову систему" як нову правову реальність, як цілісний феномен¹. Аргументами цього підходу слугують такі положення:

по-перше, окремі компоненти правового середовища вже достатньо вивчені (право, правовідносини, правосвідомість, правопорядок, законність, суб'єктивне, об'єктивне право, нормативні акти, юридична відповідальність). Сьогодні існує нагальна потреба у синтезі всіх правових явищ в єдиному, спільному, загальному понятті "правова система суспільства" з метою повного виявлення, всебічного відображення складних інтеграційних і дезінтеграційних процесів правового життя;

по-друге, виникли нові сучасні суспільні завдання, для вирішення яких необхідно залучити всі правові засоби в їх єдності й узгодженості. Тільки їх комплексний, спільний вплив на суспільні відносини може забезпечити бажані результати, прогностовані соціальний ефект;

по-третє, запровадження поняття "правова система" надає можливість ефективно та творчо використовувати системно-структурний підхід до аналізу правової дійсності, застосовуючи при цьому порівняльний метод. Системне сприйняття правових явищ є свідченням їх комплексної, масштабної та глибокої оцінки.

Крім того, застосування цього терміна дозволяє порівнювати правову систему з іншими соціальними системами (економічною, політичною, релігійною тощо) як рівнозначних за рівнем явищ².

Заслугує на увагу підхід до оцінки значимості та сутності правової системи відомого російського вченого-юриста С. Алексєєва. Він стверджує: у правовій дійсності виокремлюються такі взаємодіючі елементи, які мають конститутивне значення, зокрема саме право, юридична практика, правова ідеологія. Поняттям, що охоплювало б у єдності і взаємозв'язку

¹ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1997. — С. 161.

² Там само. — С. 162.

всі ці елементи, відображало загальну конструкцію діючого права у тій чи іншій країні, є "правова система"¹.

Слід зазначити, що проблемами вивчення і наукового дослідження загальних і основних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування правових систем сучасності займається компаративістика (порівняльне правознавство). На думку найбільш авторитетного спеціаліста в цій сфері юридичної науки Р. Давида, який створив правову карту сучасного світу: "порівняльне правознавство є важливим для пізнання історії права, його філософського переосмислення, розвитку національного права, вироблення найкращих правових форм взаємовідносин між народами"².

Цивілізаційний розвиток всесвіту у зв'язку із стрімким зростанням правових форм життя призвів до підвищення ролі компаративістики. З цього приводу ряд вчених стверджують, що на порозі ХХ століття число національних правових систем збільшилося майже втричі, і нині їх кількість сягає двохсот. Для позначення всіх національних систем в юридичній літературі використовують спеціальні терміни "правова карта світу", "юридична географія світу", "сукупність правових систем" тощо. Зазначені терміни охоплюють існуючі у світі національні правові системи з їх самобутніми ознаками. Вони визначають не тільки кількісні характеристики досить значного багатоманітного національних правових систем, а й їх нерівномірність соціального та історичного розвитку, зумовленого різними стадіями правового розвитку. Адже право багатьох країн сформоване на різних мовах, використовує відмінну техніку і створене для суспільств із досить різноманітними структурами, традиціями, віросповіданнями. З цих причин компаративістика сприймає правову систему у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні правовою системою є сукупність правових явищ певної держави, яка термінологічно позначається як "національна правова система". Для розуміння поняття "правова система"

¹ Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. — М.: Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — С. 87; Любощиц В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В. Теория государства и права. — Ростов н/Д: Издательский центр "Март", 2002.

² Давид Р., Жоффре — Спинози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 9.

в широкому сенсі застосовують доволі широке коло термінів. Зокрема, Р. Давид використовує термін "сім'я правових систем", К.-О. Оберт і М. Рейстан — "правові кола", І. Сабо — "форма правових систем", С. Алексеев — "структурна спільність". Серед наведених найбільш поширеним є термін "правова сім'я", який слугує для позначення відносної єдності правових систем з подібними юридичними ознаками і відображає ті особливості названих систем, що зумовлені подібністю їх конкретно-історичного розвитку: структури, джерел, основних інститутів і галузей права, правової культури, юридичних традицій тощо. Ця категорія віддзеркалює відносно самостійність правової форми, особливості техніко-юридичного змісту права і зобов'язує розглядати існуючі правові системи як складні юридично-соціальні комплекси¹.

Значення порівняльного правознавства для розвитку юридичної науки та вирішення актуальних проблем суспільного розвитку, як вважає В. Копейчиков, полягає у тому, що воно допомагає глибокому вивченню вітчизняного й зарубіжного права, філософському усвідомленню його змісту та шляхів розвитку; сприяє взаєморозумінню між народами і створенню найефективніших правових форм відносин у міжнародному спілкуванні; дає можливість, шляхом вивчення різних явищ правової дійсності, вийти за межі національної правової системи і визначити конкретні правові проблеми інших країн і на різних етапах їх розвитку з метою врахування як позитивного, так і негативного правового досвіду; забезпечує галузеві юридичні науки матеріалами, що сприяють формулюванню узагальнень та висновків із більш широких позицій, ніж це можна зробити, спираючись лише на національну правову систему².

Отже, порівняльне правознавство відіграє важливу роль в оновленні правової науки, у виробленні нового міжнародного права, яке відповідало б умовам сучасного світу. Всі юристи повинні цікавитися порівняльним правознавством для того, щоб краще виконувати свої завдання. Поряд з юристами, які використовують порівняльне правознавство як метод, є також місце

¹ Теория государства и права / Под ред. В. В. Бабаева. — М.: Юристъ, 1999. — С. 548.

² Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1997. — С. 252.

для компаративістів, які готують ґрунт для успішного виконання порівняння в своїй роботі іншими. З розширенням міжнародних зв'язків виникла потреба навчити юристів розуміти своїх співрозмовників і бути зрозумілими для них, попередити юристів про труднощі, які можуть зустрітись. Цим і пояснюється інтенсивний розвиток курсів та інститутів, де викладають порівняльне правознавство¹.

Порівняльне правознавство, використовуючи новий категоріальний апарат та більш досконалий інструментарій абстрагування й узагальнення, значно масштабніше здійснює теоретичне переосмислення, оцінку державно-правової дійсності. Отже, на думку вчених, відповідно до основних концептів порівняльного правознавства кожній національній правовій системі притаманні певні особливості: *по-перше, відмінності, зумовлені загальними закономірностями права, тобто риси, характерні всім правовим системам, праву взагалі; по-друге, ознаки, типові для певної правової сім'ї, правової групи; по-третє, ознаки, характерні конкретній національній системі*².

Своєрідно оцінює значимість запровадження такої термінології та класифікації російський вчений юрист А. Венгеров, який вважає, що від системи права необхідно відрізнити правові системи. Це поняття використовують у теорії права для характеристики історико-правових і етнокультурних відмінностей системи права різних держав, різних народів. І хоч виділення правових систем має переважно історичне значення, однак їх знання дозволяє орієнтуватися в конкретних правових явищах, грамотно використовувати зарубіжний досвід, виявляти і розуміти загальні тенденції правового розвитку людства, збагачувати свою правову і політичну культуру³.

Інший провідний вчений-правознавець М. Марченко підкреслює, що необхідність і важливість класифікації правових систем зумовлена, по-перше, суто науковими, пізнавальними і "освітніми" причинами. Оскільки глибоке і різноманітне пі-

¹ Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. й доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 70.

² Теория государства и права / Под ред. В.К. Бабаева. — М.: Юрст, 1999. — С. 549.

³ Венгеров А. Б. Теория государства и права. — М.: ИКФ Омега-Л, 2002. — С. 439.

нання правової картини світу потребує не тільки загального розгляду, а й значною мірою вивчення її з точки зору особливого, розгляду її окремих частин, які збирають в себе подібні правові системи. Тільки глибоке і всебічне вивчення останніх, спочатку окремо, а пізніше — в їх взаємозв'язку і взаємодії одна з одною, дозволяє дати чітку адекватну, відтворюючу реальну дійсність, правову картину світу. По-друге, це зумовлено суто практичною метою — уніфікація діючого законодавства і вдосконалення правових систем¹.

Таким чином, ознайомившись з основними науковими розробками теорії права про розвиток державно-правової дійсності, правової матерії, стає очевидним, що цей процес є надзвичайно складним і багатоманітним, перебуває у постійному русі і для його усвідомлення потребує розроблення нової термінології, понятійного матеріалу, нового інструментарію. Цим етапом у розвитку теоретичних засад юриспруденції є вироблення категорії "правова система".

На підтвердження зазначеного можна навести слова М. Кельмана та О. Мурашина, які вважають, що у правовій системі злилися природні потреби людей з їх думками, волею та почуттями, з правовими традиціями та арсеналом техніко-юридичних засобів, з вчинками, діяльністю їх об'єднань². Саме тому для оцінки та висвітлення правової системи США необхідно усвідомити всю правову матерію: концептуальні підходи, категоріальний апарат, термінологію, сутність правої системи, основні характерні риси, поняття, структуру, функції, класифікацію, роль і значення правових систем у забезпеченні правового життя.

¹ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие. — М.: Проспект, 1999. — С. 375.

² Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами). — К.: Кондор, 2002. — С. 263.

1.2. Загальна характеристика правових систем

У сучасній юридичній науці більшість вчених розуміють співвідношення понять "право" і "правова система" як частини і цілого. Якщо право, з позиції позитивізму, розуміють як сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, створених і забезпечених державою, спрямованих для регулювання суспільних відносин, то правова система значно ширша правова категорія.

Н. Оніщенко зазначає, що поняття правової системи має суттєве значення для характеристики права тієї чи іншої конкретної країни. Право як частина світової культури неоднакове для держав різних типів, форм, режимів. Його сутність, зміст мають вирішальне значення для характеристики правової системи (національної правової системи), притаманної цій державі¹.

Зважаючи на основну мету нашого дослідження, виникає потреба визначити характерні риси правової системи, тобто з'ясувати її поняття, структуру, функції, її різновид (належність до певного виду згідно із класифікацією).

Сьогодні правова наука має широкий спектр дефініцій "правова система", які залежать від елементного складу, співвідношення правової системи і права, правових відносин і юридичної діяльності.

На основі ознайомлення з сучасними розробками цієї проблеми можна зробити висновок, що "правова система" — це конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ держави. У цьому понятті виявляється узагальнююча теоретична модель (конструкція) суспільного явища правового змісту, яка функціонує легітимно².

А. Венгеров зазначає, що за основу для визначення цього терміна використовують такі критерії, як співвідношення і застосування джерел права, роль суду у виробленні президентів, участь у правотворчому процесі, у створенні та розцінці системи права. По суті, ці критерії і визначають ті системотворюючі фактори, що формують правові системи³.

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002. — С. 99.

² Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні концепти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. й доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 64—92.

³ Венгеров А. Б. Теория государства и права. — М.: ИКФ Омега-Л, 2002. — С. 439.

Найбільш докладно і всебічно провела наукову розвідку цієї правової проблеми вчена-правознавець Н. Оніщенко, яка своєрідно висвітлила поняття даної категорії, розкрила зміст, ступінь, функції та структуру "правової системи". У своїх працях вона аналізує плюралістичний підхід науковців до розроблення цієї дефініції¹.

Ю. Тихомиров вважає, що поняття "правова система" — це структурно-інтегрований засіб цілісного юридичного впливу на суспільні відносини. Як елементи системи він виділяє: по-перше, межу і принципи правового регулювання; по-друге, основні різновиди правових актів та їх об'єднань; по-третє, систематизуючі зв'язки, що забезпечують взаємодію всіх елементів і цілісність системи.

О. Зайчук визначає "правову систему" як єдину, стійку, динамічну сукупність, конституціональність явищ правового характеру і, перш за все, системи права, правосвідомості та правової діяльності, що відображають певний ступінь узагальнення юридичної дійсності.

На думку М. Матузова "правова система" є більш широкою реальною, що охоплює всю сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких офіційна влада справляє регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей (закріплення, регулювання, дозвіл, заборона, переконання і примус, стимулювання і обмеження, просвіта, юридична відповідальність тощо).

А. Васильєв та співавтори включають до складу правової системи норми та інститути, принципи, юридичні установи, правову свідомість, правову культуру, правотворчість, правореалізацію, правопорядок.

П. Рабінович, зазначає, що правова (юридична) система — це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі однотипних держав, до складу якої входять: різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів, спрямована на створення таких актів; різноманітні види і вияви правосвідомості; стан законності та його деформації.

О. Скакун під правовою системою розуміє комплекс взаємо-

¹ Правові системи сучасності: Глобалізація, Демократизм, Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2003; Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002.

пов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правова свідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та його деформація, правопорядок тощо). Іншими словами, це зумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, які постійно діють в результаті відтворення і використання людьми та організаціями, в першу чергу — державою, для досягнення певних цілей.

У своїх висновках Н. Оніщенко підкреслює, що багатозначність визначень *правової системи*, наявність різних тверджень, поглядів на цю категорію, специфічність авторських підходів свідчать про активне творче розроблення даної проблеми. Пошуки, що здійснюються вчені в цій галузі, — це помітний внесок у подальший розвиток юридичної науки, конкретний матеріал для використання у юридичній практиці¹.

Незважаючи на різноманітність характеристик правової системи, на нашу думку, "вузьке" тлумачення є менш переконливим (*правова система* — це складне правове явище, що містить у собі основні конструктивні елементи і похідні, за допомогою яких досягається кінцева мета правового регулювання), а найбільш правильним слід вважати "широкий" підхід, за якого повною мірою відображається вся правова організація суспільства в єдності та взаємодії всіх складових її компонентів.

Однак, широке розуміння *правової системи* не означає, що потрібно включати ті елементи, які є не суто правовими (державні, соціальні органи, інститути, структури). Отже, широкий підхід до правової системи повинен мати визначені межі.

Із наведених дефініцій видно, що до *правової системи* входять також законність і правопорядок. З цього приводу Н. Оніщенко зазначає, що ці явища скоріше можна назвати наслідками функціонування правової системи, показником їх ефективності або, навпаки, недосконалості (залежно від того, який рівень законності та правопорядку в країні). Законність і правопорядок — закономірний підсумок діяльності правової системи, що свідчить про ступінь упорядкованості, стабільності суспіль-

них відносин, про ефективність дії правових інститутів. І в цьому ми поділяємо точку зору Н. Оніщенко.

Отже, цілком логічним є твердження Н. Оніщенко, згідно з яким *правова система* — це *об'єктивне, історично закономірне правове явище, що включає взаємопов'язані, взаємозумовлені, взаємодіючі компоненти: право і втілююче його законодавство, юридичні установи і юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правовідносини, правову ідеологію тощо*. Через *правову систему* держава здійснює визначений нормативний вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорону, захист)¹.

Л. Морозова зазначає, що *частіше правову систему визначають як конкретно-історичну сукупність законодавства, юридичної практики і пануючої правової ідеології у даній державі*².

Цікаві та неординарні аргументи з цього приводу викладені у праці провідного російського вченого-правознавця В. Нерсесянца, який послідовно і детально аналізує правову матерію і логічно обґрунтовує зміст поданої дефініції. У своїй праці він стверджує, що *право є базаторівневе системне утворення, тому при його вивченні поняття "система" застосовується неодноразово і в різноманітних значеннях (система права, система законодавства, система джерел права тощо)*. Поняття "правова система" займає в цьому ряду особливе місце. На відміну від попередніх понять, звернених в "середину" структури права, поняття "правова система" звернене перш за все "зовні", за її межі. У рамках загальної теорії права правову систему розглядають як одну з підсистем суспільства нарівні з економічною, політичною, релігійною та іншими. Такий підхід зумовлює вивчення її у взаємозв'язку і взаємодії із "зовнішнім" середовищем (тобто з соціальними факторами, що визначають її розвиток і функціонування).

Крім того, як він зазначає, *правова система є одночасно і категорією порівняльного правознавства, де порівняння як основний метод дослідження передбачає погляд на інші, "зовнішні" правові явища у відношенні до цієї правової системи або її елементів*.

¹ Правові системи сучасності: Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2003.

² Морозова Л. А. Теория государства и права. — М.: Юрист, 2002. — С. 239.

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002. — С. 33—38.

Серед правових категорій, що характеризують право як системне утворення, категорія "правова система" виражає найбільш високий рівень абстрагування. На відміну від "внутрішньоправових" системних утворень, складених із однорідних елементів (правових норм, джерел права тощо), правова система охоплює різноманітні елементи. Це, зокрема, доктринально-філософський або ідеологічний (праворозуміння, поняття, категорії права тощо); нормативний елемент (сукупність діючих у суспільстві норм); інституційний елемент (юридичні установи — правотворчі, правозастосовчі); соціологічний (правовідносини, правозастосування, юридична практика).

За умови взаємодії правової системи із "зовнішнім середовищем", одні її елементи виконують динамічну функцію, інші — статичну функцію. Перші з них охоплюють правотворчість, правовідносини, правозастосування, правосвідомість тощо, інші — доктрину, інститути і норми права, структуровані як за "горизонталлю" (система права), так і за "вертикаллю" (система джерел права). Поєднання динамічних і статичних елементів у структурі правової системи дозволяє показати механізм її взаємодії з "зовнішнім" середовищем, здійснюваної перш за все шляхом обміну інформацією. Так, суспільство (його класи, соціальні групи) "сигналізує" про свої вимоги, які потребують правового закріплення. Закріплюючи ці вимоги, "правова система" видає відповідний припис. При цьому засобом впливу на неї є суспільна свідомість, яка через правотворчість матеріалізується у норматив. Останні, у свою чергу, через правовідносини, реалізацію права втілюються в соціальних відносинах. Змінені з часом соціальні відносини знову потребують коригування і таким чином процес відновлюється. В результаті цього виникає своєрідний "кругообіг" у сфері права, в рамках якого здійснюється постійне перетворення соціального на правове, а правового на соціальне.

Зважаючи на викладене, правову систему можна визначити як наукову категорію, що багатовимірно відображає правову дійсність конкретної держави на її ідеологічному, нормативному, інституціональному і соціологічному рівнях¹.

Для повного з'ясування сутності правової системи необхідно

¹ Проблеми общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1999. — С. 281—282.

проаналізувати її структуру. При обґрунтуванні загального поняття тією чи іншою мірою вже були визначені основні структурні елементи. Це розширило межі розуміння змісту категорії, що розглядається. Разом із тим заслуговують на увагу структурні елементи, визначені Н. Оніщенко, які є найбільш об'єктивними, повними і тому важливими у встановленні істини. Вона вважає, що елементами правової системи є: право як сукупність норм, що створені і охороняються державою; законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти); правові принципи; правові установи, які здійснюють правову політику держави; судова та інші юридична практика; механізми правового регулювання; правореалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення); права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні); правова діяльність; система сформованих у суспільстві правовідносин; законність і правопорядок; правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); суб'єкти права (індивідуальні і колективні); системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи; інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, режим, гарантії, законні інтереси тощо), які утворюють "інфраструктуру" правової системи¹.

Багатоманіття поглядів на правову систему та на її структуру дає можливість подолати вузько-нормативне праворозуміння, розкрити структуру реально існуючої в суспільстві правової системи, її статус, усвідомити, що правове регулювання, соціальне життя права — не лише текст закону, а цілісний і складний соціальний механізм, який залежить не тільки від правових норм, а й від правосвідомості, правової діяльності, правових відносин. Поза і крім правової діяльності, правових відносин, активності суб'єктів немає і не може бути ні генезису, ні цілісності, ні функціонування будь-якої правової системи, тобто немає права як такого².

Для повної характеристики правової системи необхідно звернути увагу на функції правових систем як якісний компонент її динаміки. Найбільш ґрунтовно опрацьоване питання про

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002. — С. 18.

² Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні концепції) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. й доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 71—75.

значимість, сутність, зміст, принципи, функції правових систем у працях Н. Оніщенко. Вона детально і всебічно висвітлює основні функції правових систем¹ і вважає, що для характеристики, пояснення і прогнозування діяльносної сторони правової системи використовується поняття "функція" (лат. *functio* — здійснення, виконання) як напрям, предмет і зміст її діяльності. Саме у функціях правової системи реалізуються потреби суспільного розвитку, яким надається нормативний дозвольно-заборонний вираз у правових нормах.

На думку Н. Оніщенко, вищеозначений термін використовується у різному сенсі. Деякі автори підкреслюють, що поняття "функція" виражає залежність або взаємозалежність між різними чинниками. Інші автори під функцією розуміють сукупність процесів, що мають місце у рамках об'єкта дослідження, її також можна визначити як певної соціальної дії, процесу, явища. Слово "функція" означає сукупність усіх, як очікуваних, так і виявлених, наслідків, процесів, явищ, їх роль у суспільній системі. Найчастіше це поняття застосовується для позначення процесів, що здійснюються всією системою.

Функції правової системи виражають її сутність, напрям впливу на суспільні відносини, потребу у здійсненні якого зумовлює необхідність існування правової системи як соціального явища. Функція виражає найсуттєвіші основні риси правової системи і спрямована на реалізацію глобальних завдань на конкретному етапі розвитку.

На основі глибокого аналізу наукових розробок багатьох вчених, Н. Оніщенко обґрунтовує значення і реалізацію функцій. Вона зазначає, що саме функції визначають структуру, зміст системи, розподіл ролей, повноважень і відповідальності будь-якого органу системи. Система функцій зумовлюється системою завдань правової системи. З урахуванням цього, права система — це функціонуюча структура, оскільки обмін, узгодженість її компонентів, їх взаємодія — це зміст і процес її функціонування.

Реалізація функцій правової системи в інформаційній формі забезпечує доведення до респондентів державних дозволів та

¹ Оніщенко Н. М. *Правова система: проблеми теорії*. — К., 2002. — С. 45—74.

заборон, даних про методи, засоби і досягнення суспільно корисних цілей. Правова інформованість членів суспільства — необхідна умова функціонування правової системи.

Однією з форм реалізації функцій правової системи є їх орієнтаційний вплив. Ця форма сприяє виробленню у громадян позитивних правових установок, які формують правову орієнтацію. Правова установка — це схильність особи до сприйняття норм права, його оцінки, готовність до здійснення дій, що мають юридичне значення.

Для повної, об'єктивної оцінки функцій необхідно з'ясувати їх зміст, основні напрями впливу правової системи на суспільні відносини і таким чином визначити їх різновиди. З цього приводу буде цілком доречним погодитися з класифікацією, запропонованою Н. Оніщенко, яка зазначає, що правова система виконує інтегративну, регулятивну, комунікативну та охоронну функції.

Н. Оніщенко вважає, що основною і визначальною є функція інтеграції суспільства, об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, певної важливості ідеї (наприклад, побудови демократичного громадянського суспільства і правової, соціальної, демократичної держави) тощо. При цьому правова система шляхом взаємодії з суміжними соціальними системами (політичною, економічною, духовною та іншими) повинна діяти для досягнення основної мети: соціальної і національної злагоди, забезпечення інтересів, а також стимулювати поведінку і діяльність людей таким чином, щоб вони були солідарні з прогресивними загальнолюдьськими демократичними принципами і нормами.

Інтегративна функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів з правовою поведінкою і правовою діяльністю в єдине ціле, їх взаємодію з іншими соціальними інститутами, які дозволяють забезпечити цілісність соціуму. Роль цієї функції має постійно зростати, передусім, в умовах трансформування суспільства, необхідності подолання криз, становлення консенсусних відносин соціальних груп, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави з метою підтримання суспільного спокою і соціального миру.

Важко не погодитися з Н. Оніщенко, яка вважає, що регулятивна функція правової системи знаходить вираження у

формуванні нормативної основи, нормативних взірців діяльності, їх включенні у масову і професійну правову свідомість і поведінку. Ця функція правової системи не тотожна правовому регулюванню. Їх подібність полягає у тому, що правова система і правове регулювання є продуктами певного способу соціальної організації. Однак правове регулювання визначає через юридичні засоби і напрями спрямування суспільно корисної діяльності, у чому полягає його основна характеристика.

Регулятивний вплив правової системи — найсуттєвіша особливість правового впливу, що охоплює всі сторони управління соціальними процесами — від регуляції окремих актів поведінки до координації всіх видів суспільно корисної діяльності шляхом використання економічних стимулів, запровадження більш досконалих систем управління, змін умов праці, побуту тощо. Разом із тим регулювання є і упорядкуванням того, що вже склалося, апробовано на практиці та набуло суспільного визнання як соціальна цінність.

Регулятивна функція встановлює позитивні правила поведінки, забезпечує координацію соціальних взаємозв'язків суб'єктів права з метою закріплення і сприяння розвитку суспільних відносин, що відповідають інтересам суспільства, держави і окремих громадян.

Правова система забезпечує регулювання не тільки засобами встановлення обов'язків, заборон і дозволів, а й шляхом вироблення позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності, створює передумови для розвитку цивільно-правової активності.

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки. Соціальна життєдіяльність індивідуумів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням і використанням такої інформації. Правова інформація є одним із різновидів соціальної інформації. За допомогою юридичних норм держава інформує учасників суспільних відносин про позицію держави щодо бажаної, суспільно корисної поведінки.

Охоронна функція правової системи органічно пов'язана з інтегративною, регулятивною і комунікативною. Соціальне призначення охоронної функції правової системи полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих політичних,

економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, забезпеченні їх недоторканності та відповідно до цього — у витісненні явищ, що шкودять чим суспільним відносинам. Вона визначається шляхом правового впливу на поведінку людей, що здійснюється відповідно до волі та свідомості суб'єктів, під загрозою санкцій, шляхом встановлення заборон і можливості практичної реалізації юридичної відповідальності. Цій меті відповідають такі правові засоби, як встановлення заборони здійснювати дії, що порушують права громадян, громадських організацій, держави.

Значення охоронних правовідносин зумовлюється тим, що в їх межах застосовуються засоби державного примусу, реалізується юридична відповідальність, яка і надає праву загальнообов'язковості, що забезпечується відповідними механізмами. Вирішальне значення для здійснення юридичної відповідальності має її соціальне і юридичне обґрунтування, дотримання норм матеріального і процесуального права в процесі її застосування¹.

Отже, необхідно акцентувати увагу на тому, що функції правової системи виражають її сутність і виступають об'єднуючою ланкою, яка забезпечує результативність цієї системи.

У процесі розроблення загальнотеоретичних засад нашого дослідження доцільною є оцінка правових систем як предмета компаративістики. Іншими словами, розгляд типології правових систем є важливим для з'ясування їх характерних ознак, притаманних кожному різновиду, визначення відмінностей між ними та встановлення критеріїв їх класифікації. Це значною мірою розширить можливості об'єктивного аналізу правової системи Сполучених Штатів Америки.

М. Марченко зазначає, що правова картина світу складається з багатьох існуючих і функціонуючих на сучасному етапі розвитку суспільства національних правових систем. Всі вони меншою чи більшою мірою взаємозв'язані, взаємозалежні, справляють вплив одна на одну.

Існуючі у сучасному світі правові системи мають багато домінуючих схожих ознак. Вони зумовлюються, як правило, тими ж або близькими між собою типами, схожими історич-

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002. — С. 18.

ними умовами розвитку суспільства, загальною чи дуже схожою релігією, а також іншими аналогічними обставинами.

Наявність загальних ознак і рис у різних правових системах дозволяє класифікувати їх залежно від тих чи інших критеріїв на окремі групи чи правові сім'ї¹.

Детально ознайомившись з усім масивом джерел стає зрозумілим, що термін "правова сім'я (тип)" — це загальна теоретична конструкція правового змісту, що є результатом наукової класифікації (типології). Інший важливий термін, запроваджений порівняльним правознавством, "сім'я правової системи" (*тип*) — це сукупність національних правових систем держав, виділених на основі спільності загальних рис і ознак, що полягають у єдності закономірностей і тенденцій розвитку, домінуванні форм (джерел) і принципів права, систем права і законодавства, організації правових установ, насамперед судової системи, спорідненості правових категорій і понять.

Необхідність і важливість класифікації правових систем зумовлюється, по-перше, суто науковими, пізнавальними й освітніми завданнями, адже всебічне пізнання правової картини світу потребує не тільки її загального розгляду, а й вивчення її окремих частин, які охоплюють також складні правові системи. Тільки глибоке вивчення останніх дасть чітку правову картину світу, яка адекватно відобразить реальну дійсність; по-друге, практичними цілями — необхідністю уніфікації чинного законодавства, вдосконалення національних правових систем. Класифікація правових систем за різними ознаками робить процес уніфікації динамічним і цілеспрямованим, дозволяє виявити недоліки і переваги конкретних правових систем, виробити практичні рекомендації для їх удосконалення чи повного реформування тощо.

Ознайомившись із багатьма розробками цієї проблеми, можна виділити сукупність критеріїв, за якою класифікують правові системи світу:

спільність історичних передумов виникнення і послідовного розвитку правових систем, включаючи ступінь рецепції римського права;

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 5—24.

тожність основного юридичного джерела права (форми права) — нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, судовий (адміністративний) прецедент, правовий звичай, релігійно-правова норма;

єдність у структурі системи права і норми права; спільність принципів регулювання суспільних відносин; єдність юридичної техніки, у тому числі термінології, юридичних категорій, понять, конструкцій.

Сучасні науковці пропонують різноаспектну, багатоманітну класифікацію правових систем (див. додатки Б, В, Г, Д). Але, незважаючи на плюралізм поглядів на це питання, більшість науковців вважає, що нині функціонують дві основні, пануючі групи правових систем: романо-германська правова сім'я і англо-американська правова сім'я. Р. Давид виділяє три основних правових сім'ї: нарівні з уже названими, він виділяє існування соціалістичної правової сім'ї, хоч і зазначає, що остання вже "сходить із сцени"¹.

Оскільки правова система нашої країни відноситься, з деякими застереженнями, до романо-германської правової сім'ї (хоча ще недавно її включали до сім'ї соціалістичного права), не викликають сумніву твердження про необхідність дослідження англо-американської правової сім'ї, зокрема, вивчення правових систем, що до неї відносяться.

Перш як перейти до висвітлення передумов виникнення американської правової системи та її основних ознак, доречно згадати слова Р. Давида, який у передмові до десятого видання своєї книги зазначив: "Світ став єдиним. Ми не можемо відгородитися від людей, які живуть у різних державах, інших частинах земної кулі... Необхідна міжнародна взаємодія чи, у будь-якому випадку, просте співіснування вимагають, щоб ми відкрили свої вікна і подивилися на зарубіжне право"².

¹ Давид Р., Жоффре — Спинози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 21.

² Там само. — С. 6.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

2.1. Розвиток і становлення англійської правової системи. Основні ознаки англо-американської сім'ї правових систем

Перш як розглядати особливості становлення американської правової сім'ї, необхідно приділити увагу загальним передумовам виникнення англо-американської сім'ї правових систем. Англо-американська правова сім'я або, як її часто називають, система (сім'я) загального права є найбільш поширеною, однією з найстаріших і однією з найвпливовіших правових систем у сучасному світі. Вона бере свій початок з Англії. *Джерелом цього типу правової системи є загальне право Англії ("common law"), яке виникло і почало розвиватися після нормандського завоювання 1066 р. у процесі діяльності королівських судів і закріпилося на початку XIV ст.*

Сім'я загального права охоплює крім англійського права, яке було її основою, правові системи всіх, за деякими винятками, англомовних країн. Вплив англійського права був значним також у багатьох інших країнах, які політично були пов'язані з Англією. Р. Давид, зокрема, зазначає, що англійське право вплинуло на спосіб мислення юристів цих країн хоча б у силу того факту, що адміністративні та судові органи, з однієї сторони, та судовий процес і система доказів — з іншої, побудовані та врегульовані в них за моделлю англійського права¹.

Таким чином, дослідження всіх особливостей американської правової системи слід починати з вивчення англійського права, яке є, так би мовити, першоосновою. Вся англо-американська система несе у собі глибокий відбиток його історії, а ця історія аж до XVIII ст. була виключно історією англійського права². Ця обставина є вирішальною, навіть якщо врахувати,

¹ Давид Р., Жоффре — Спінози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 207.

² Там само. — С. 207; Марченко М. Н. Правовые системы современного мира: Учебное пособие. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 115.

що правова система США сьогодні вельми відрізняється від англійського права.

У процесі дослідження історії виникнення і розвитку загального права для виключення термінологічного плутанини термін "загальне право" слід відрізнити від таких термінів, як "англійське право", "англо-американське право", "англосаксонське право".

У працях М. Абдулаева, С. Комарова, М. Марченка та деяких інших науковців ці поняття використовуються як синоніми. Проте такий підхід не підтримують спеціалісти в галузі історії держави і права зарубіжних країн, терм за все — Англії, які мають справу з точною історико-правовою матерією. Ми також підтримуємо таку точку зору. Базуючись на вивченні документів та інших матеріалів, що стосуються ранньої історії розвитку держави і права Англії і більш пізніх етапів її еволюції, можна зробити висновки про те, що термін "англосаксонське право" відноситься тільки до раннього англосаксонського періоду розвитку феодальної держави і права в цій країні (до нормандського завоювання 1066 р.), а терміном "загальне право" позначається правова система Англії, яка сформувалася пізніше¹.

Серед відчизняних науковців таку ж думку підтримує О. Скакун. Вона вважає, що суті сучасного "загального" права більше відповідає назва "англо-американська сім'я (тип) правових систем".

У контексті термінологічного визначення термінів „загальне право” і „англійське право” також не слід ототожнювати. Англійське право для глибокого і різностороннього розуміння загального права слід розглядати не тільки у „вузькоконцептуальному” плані, як систему визначених юридичних актів і норм, що діють власне в Англії та Уельсі, а й як правову модель, яка склалася історично і застосовується протягом багатьох століть далеко за межами Великобританії. Проте не можна залишати поза увагою той факт, що англійське право завжди було і залишається домінуючою частиною, ядром правової системи загального права, його основою. Нарешті, англійське право завжди було і залишається

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 114; Абдулаев М. И. Теория государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — С. 369; Абдулаев М. И., Комаров С. А. Проблемы теории государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — С. 524; та ін.

взірцем, моделлю для правових систем більшості англомовних країн (за винятком Шотландії і Південно-Африканської Республіки)¹.

Що стосується терміна "загальне право", то він вживається у найрізноманітніших значеннях. М. Марченко розрізняє широке і вузьке розуміння цього поняття. "В широкому розумінні загальне право означає повне охоплення всіх національних правових систем, які відносяться до правової сім'ї англо-американського права. При цьому загальне право розглядається як правова сім'я, яка не лише не збігається, а й значною мірою протистоять іншій — сім'ї романо-германського права. У вузькому значенні загальне право розглядається як складова частина правової сім'ї англо-американського права, що історично складалося у Великобританії з рішень королівських (вестмінстерських) судів. (Королівські суди часто називають вестмінстерськими за назвою місцевості — з XIII ст. королівські суди Англії засідали у Вестмінстері). У початковому значенні загальне право протистоять "статутному праву", яке виходить від парламенту країни, а також праву у вигляді норм і судової практики, що походять від англійських судів спрavedливості"².

Іноколи "загальним правом" називають всю правову систему Великобританії, підкреслюючи той факт, що йдеться саме про "загальну" систему всієї держави, а не про будь-які окремі правові акти чи локальні норми та звичаї. Існують також інші значення терміна "загальне право", які іноколи органічно доповнюють одне одного, а нерідко суперечать і не сприяють ефективному застосуванню уніфікованої термінології². Щоб запобігти невизначеності, у нашому дослідженні термін "загальне право" буде використовуватися як синонім терміна "англо-американська правова сім'я".

Визначившись із термінологією, повернімося до висвітлення основних історичних передумов виникнення і розвитку англійської правової системи. У науковій літературі історію розвитку загального права умовно поділяють на чотири основних періоди:

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — С. 546.

² Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 115—116.

період формування передумов виникнення загального права хронологічно обчислюється до 1066 р.;

період становлення і утвердження загального права — з 1066 р., коли Англія була завойована нормандцями, до 1485 р., до того часу, як в країні була встановлена династія Тюдорів;

період розквіту загального права в Англії — охоплює історичний період від 1485 р. до 1832 р.;

період розвитку загального права — період його співіснування з статутним правом, яке почало швидко розвиватися, і пристосування до змінного державного середовища; хронологічно визначається з 1832 р. до сьогоднішнього¹.

Проаналізувавши весь масив джерельної бази, здійснимо екскурс в історію розвитку права Англії. Перш за все, на наш погляд, слід згадати про період до нормандського завоювання, який ще називають періодом англосаксонського права. У даному випадку застосування такого терміна є виправданим. Право англосаксонської епохи маловідоме. Після навернення у християнство закони складалися так, як і в континентальній Європі, але з тією відмінністю, що писалися вони латинською, а не англосаксонською мовою. Вони регулювали обмежені аспекти тих суспільних відносин, на які поширюється сучасна концепція права. До нормандського завоювання не було права, спільного для всієї Англії, тому зупинятися детальніше на характеристиці цього періоду вважаємо недоцільним.

Нормандське завоювання, яке започаткувало другий період розвитку системи загального права, — серйозна подія в історії англійського права, яка принесла в Англію разом із іноземною окупацією сильну централізовану владу, багату досвідом адміністративного управління. Після зазначеного завоювання общинно-племенна епоха закінчилася: в Англії встановився феодалізм². Діючи до того часу суди графств і суди сотень були замінені феодальною юрисдикцією нового типу (суди баронів, меншорські суди тощо), які здійснювали правосуддя на основі зви-

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 132; Давид Р., Жоффре — Спинози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 209; Нерсесян В. С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов. — М.: Изд-во НОРМА, 2001. — С. 463.

² Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні концепції) / Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 130—131.

часового права, що мало локальний характер. При вирішенні справ судді намагалися наслідувати раніше винесені судові рішення. У той період королівські суди в Англії не мали універсальної компетенції. Спори передавалися в суди баронів, менторські та інші суди.

Король здійснював тільки "вищий суд" (втручався лише тоді, коли існувала загроза миру в королівстві або обставини справи були такими, що спір неможливо було вирішити в звичайному порядку). Ще з самого початку існування королівських судів їх компетенція була обмежена, вони повинні були рахуватися з тодішньою знаттю, яка зовсім не виражала готовності підкорятися судовим вердиктам. Під королівську юрисдикцію підпадали три категорії справ: справи, що стосуються земельної власності та нерухомості; справи, що стосуються королівських фінансів; справи щодо розгляду тяжких злочинів, які порушують мир у державі. Король володів такою виключною компетенцією аж до 1875 р. Всі інші категорії справ залишалися поза королівською юрисдикцією і розглядалися Судом графства або Судом сотні, феодалними і церковними судами, різними комерційними судами. Королівський суд був судом особливо знатних людей і великих справ. Королівські суди навіть не могли здійснювати правосуддя як апеляційна інстанція з усіх справ, що виникали в королівстві.

З часом, з огляду на різні причини (зростала кількість звернень до королівських судів приватних осіб, які вважали королівську юрисдикцію найвищою; суд короля реально забезпечував явку свідків до суду і виконання прийнятих рішень; король і канцлер були зацікавлені в збільшенні прибутку, який вони отримували від розгляду справ тощо) королівські суди розширили свою юрисдикцію і наприкінці середніх віків стали єдиним органом правосуддя.

На розгляд муніципальних і торгових судів залишилося небагато малозначимих справ, а церковні суди розглядали лише спори, пов'язані із святістю шлюбу або дисциплінарними проступками священнослужителів.

Сукупність норм права, вироблена роз'їзними королівськими суддями, замінила форми правосуддя, що використовувалися раніше: місцеві, канонічні, міські та суди баронів. Така система норм стала називатися загальним правом та набула обов'язкової сили як для королівських, так і для нижчих судів. Загальне

право Англії було сформоване (і значною мірою функціонує сьогодні) як неписане право, що базується на професійній традиції, а пізніше — на поглядах суддів при вирішенні справ. Однією з фундаментальних основ загального права було те, що кримінальні справи та більшість цивільних справ, починаючи з XIII ст., розглядалися судом присяжних.

На думку багатьох вчених, в основі загального права лежать традиції, звичай. Звичай мав велику суттєву значення для становлення і розвитку англійського права. За правилом звичай повинен був враховуватися при вирішенні суддями конкретних справ. Це пояснюється тим, що у вирішенні судових справ брали участь присяжні засідателі (вільні громадяни), які часто, на відміну від суддів, не мали професійних знань про приписи (норми) раніше прийнятих судових рішень, необхідних для правильної кваліфікації діянь. Свою позицію присяжні обґрунтовували, керуючись вже сформованою системою традицій і звичаїв¹.

Присяжні засідателі, так стверджує і О. Скакун, відіграли значну роль у запровадженні звичаїв і традицій в систему англійського права. При виробленні позицій у конкретній справі присяжні спиралися на традиції, звичаї, норми поведінки, які склалися в окремих графствах Англії. Звичаї минулого (до XIII ст.) враховувалися суддями в процесі розгляду справ. Деякі із них (наприклад, право розвішування рибальських сіток на чужому березі незалежно від згоди власника берегової смуги) збереглися й дотепер².

Детально дослідивши другий період в історії англійського права, М. Марченко робить висновок, згідно з яким основною його характерною ознакою є завершення процесу формування передумов, а також початок процесу становлення і утвердження загального права³.

Пізніше (у XV—XVIII ст.), після свого інтенсивного розвитку, загальне право постало перед проблемою утворення нової правової системи, яка з плином часу могла замінити загальне

¹ Абдулаев М. И., Комаров С. А. Проблемы теории государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — С. 525.

² Скакун О. Ф. Теория державы і права / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — С. 551.

³ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 135.

право. Це дає можливість виокремити третій період у розвитку англійського права, який *хронологічно визначається з моменту приходу до влади династії Тюдорів (1485 р.) до проведення судової реформи в Англії (1832 р.)*¹.

Цей період характеризується, як вважає Р. Давид, суперництвом загального права і права справедливості і, одночасно, їх співпрацею. У випадках, коли обмежена компетенція королівських судів робила неможливим розгляд або вирішення спору, розчарована сторона безпосередньо почала звертатися до короля за "справедливістю". Таке звернення здійснювалось через лорд-канцлера. Якщо він вважав доцільним, то передавав скаргу королю, а той ставив її на розгляд у своїй раді. Поки таке звернення носило виключний характер, це не призводило до конфлікту. Проте у подальшому воно набуло загального масового характеру і перетворилося на звичайне оскарження рішень судів або навіть на спосіб повністю або частково обійти королівські суди. Р. Давид пояснює таку ситуацію тим, що загальне право, не встигало у своєму розвитку за потребами епохи з однієї сторони, а з іншої — йому загрожував консерватизм і рутинність судового стану².

Лорд-канцлер у XV ст. стає все більш автономним суддею, який одноособово від імені короля і ради, які делегували йому повноваження, вирішує справи. Рішення стали систематично виноситися на основі доктрин "справедливості", які були доповнені або корективними до "правових" принципів, що застосовуються королівськими судами. Рецепційовані принципи значно більше, ніж великий масив застарілих норм загального права, задовольняли почуття соціального інтересу і справедливості епохи Відродження. Уряд Англії віддавав перевагу на той період юрисдикції лорда-канцлера. Тому у XVI ст., в результаті діяльності лорд-канцлера і занепаду загального права, англійське право ледь не потрапило в сім'ю правових систем європейського типу. Незадовільна організація суду лорд-канцлера, його складність і продажність також були використані опонентами для критики, але реформа, яка могла повернути Англію в сім'ю

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 142.

² Давид Р., Жоффре — Спизино К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 218.

романських правових систем не відбулася. В результаті був досягнутий компроміс: залишити за відповідної рівноваги сил і суди загального права, і суд лорд-канцлера. Лорд-канцлер як особа політична і суддя не претендував більше на суд за законами моралі і перетворювався все більше на юриста, а з 1621 р. був запроваджений контроль палати лордів за рішеннями суду і канцлера¹.

Таким чином, загальне право було доповнене правом справедливості. Суд справедливості виник як правомочність монарха здійснювати через лорд-канцлера право пом'якшення суворих судових рішень, посиляючись на загальні принципи права, поняття добра, гуманності, а не на конкретні прецеденти. Суд лорд-канцлера заповнював прогалини загального права, він не змінював норми, встановлені судами, а, по суті, виробляв додаткові норми, які називалися нормами права справедливості. До сфери дії права справедливості, як вважає О. Скакун, входили *спори про нерухомість, відносини довірчої власності, справи про торгівлю товариства, про банкрутство, спадкування. Предметом загального права стали договірні відносини, інститути цивільно-правової відповідальності, кримінально-правові справи та ін. Принципового розмежування між ними не відбулося. Понятійно-категоріальний апарат у них спільний. Відбулося взаємне сприйняття термінів, понять, норм, інститутів. Це пояснюється тим, що суди в Англії мали загальну юрисдикцію, розглядали різні категорії справ (цивільні, кримінальні, торгові тощо) і були зацікавлені в однаковій термінології*².

До судової реформи 1875 р. право справедливості істотно відрізнялося від загального права, норми справедливості застосовувалися тільки спеціальним судом — судом лорд-канцлера. З часом лорд-канцлер втратив можливість на власний розсуд вирішувати справи. Його суд перейшов до вирішення спору на основі прецеденту. Так склалися дві паралельні системи прецедентного права, які мали багато відмінностей у нормах процесуального та матеріального права. Це дещо ускладнило процеду-

¹ Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти)/ Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге видання, змін. і допов. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 133.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — С. 549.

ру судового розгляду справ, проте, на думку М. Марченка, таке узгодження двох різних судових систем призвело, в процесі їх еволюції, до того, що межі між їх процедурами і окремими правовими інститутами (прецедентами) стали поступово зникати¹. Незважаючи на це, право справедливості було зібраним чинних юридичних норм. Лише у 1873—1879 рр., згідно з Актами про судоустрій, усі англійські суди отримали право використовувати норми, передбачені правом справедливості, та застосовувати норми загального права. Іншими словами, норми загального права та права справедливості стали застосовуватись одними і тими ж суддями. Після цього прецеденти права справедливості склали органічну частину одного прецедентного права Англії, стали такими ж судовими і набули такої ж юридичної сили, як і норми загального права. Однак повного злиття права справедливості і загального права так і не відбулося.

У зв'язку з цим англійське право до наших днів зберегло подвійну структуру. Поряд із нормами загального права, які склалися в результаті діяльності вестмінстерських королівських судів, англійське право містить і норми права справедливості, що вносять доповнення або поправки до норм загального права.

Для нашого дослідження особливе значення має четвертий період розвитку правової системи Англії, оскільки саме в цей історичний період почалася експансія англійського права в інші країни — колишні колонії Великобританії, напівколонії, домініони. Розпочався процес насадження "свого" права одночасно з територіальним заповненням чужих країн і народів ще в період Середньовіччя, і продовжувався він Великобританією в різних формах аж до середини ХХ ст.

Цей період, як зазначає М. Марченко, характеризується значною трансформацією як державного механізму, так і правової системи Англії. У матеріальному праві була проведена робота, в процесі якої відмінялися фактично недіючі норми законодавства, а також відбулася консолідація. Оскільки посилюється роль парламенту та державної адміністрації, відповідно різко зростає значення законодавчих і адміністративних актів. Англійське право і надалі розвивалося на основі судової практики, проте законодавець відкрив для судів нові

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 146.

можливості, надав їм нову орієнтацію, хоча сам не створив нового права. Законодавство ще довго залишалося під впливом судової практики і прецедентного права, що виявлялося в казуїстичному способі викладу правових норм у законодавчих актах¹.

В. Нерсесянц у своїх працях стверджує, що в сучасних умовах спостерігається тенденція відходу від традиційної концепції закону і посилення його самостійної ролі в процесі врегулювання нових суспільних відносин (питань соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо)².

Зміна значимості і відношення до різних джерел права зумовила певні зміни у правовій системі Англії. Запровадження в регульованні суспільних відносин Англії законів, роль яких значно підвищилась, започаткувало створення масиву законодавчих актів. О. Скаун зазначає, що у Великобританії існує потрібна система офіційних нормативно-правових актів:

закони, створені законодавчою владою (парламентом);
правила, встановлені виконавчою владою (королевою та її міністрами);

система прецедентних норм (прецедентне право), що виникають під час вирішення справ судами.

Всі закони Великобританії мають рівну юридичну чинність, підлягають єдиному порядку прийняття, зміни та скасування. Це впливає із принципу парламентського верховенства, відповідно до якого закон може бути прийнятий лише парламентом і всі закони мають рівний статус. Незначна частина законів визнається частиною конституції. В Англії немає писаної (кодифікованої) конституції. Те, що зазвичай англійці називають конституцією, — це система норм законодавчого і судового походження, покладаних обмежувати сваволлю влади і забезпечувати права і свободи людини. Конституційне право носить поки що фрагментарний характер, проте кількість його джерел зростає. Конституційними статутами (законами) є: статус особи; виборче право; структура, повноваження і взаємовідносини палат парламенту; ста-

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 146—147.

² Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. — М.: НОРМА, 2001. — С. 466.

тус монарха; організація території і місцеве самоврядування. Такі акти у Великобританії вже налічуються понад 40.

Крім того, збільшення ролі закону не означає зменшення значення судового прецеденту як повноцінного джерела англійського права. Вважається, що закон, щоб перетворитися на реально чинний, потребує прецедентів, які його конкретизують. "Наближення" закону суддями до конкретного випадку відбувається у процесі як його застосування, так і тлумачення. Судове тлумачення стає новим прецедентом, яким пов'язаний правозастосовчий орган (так звані прецеденти тлумачення). По суті, норма закону набуває реального змісту після застосування її у суді¹.

У цей період була значно удосконала судова система. Відмінність між правом справедливості та загальним правом поступово стерлась і до 1975 р. організація судів була модифікована. Сучасну судову систему Англії можна представити схематично (див. додаток Г)².

Найбільш великими регіонами "засвоєння" англійського загального права були США, Австралія, Канада. М. Марченко, досліджуючи правові системи сучасного світу, дійшов висновку, що початково загальне право у тому вигляді, в якому воно застосовувалося в метрополії, поширювалося в основному лише на найбільш цивілізовані колонії. Аборигени продовжували жити за своїми звичаями. Але і вони в процесі "асиміляції" та поступової "цивілізації" переймали різні норми та інститути англійського права³.

Особливості процесу поширення англійського права за межами Англії прослідкуємо на прикладі формування правової системи США, що і є одним із наших завдань у цьому дослідженні.

2.2. Становлення правової системи Сполучених Штатів Америки

Американська правова система почала формуватися ще в XVII—XVIII ст. в умовах колоніалізму і багато своїх особливостей зберегла до сьогодні. На територію Північної Америки англійське право було принесене переселенцями з Англії. Поселючись на територіях, не освоєних цивілізованими націями, англійські піддані приносять із собою загальне право. Датою початку застосування загального права в усіх американських колоніях вважається 1607 р., тобто дата утворення першої англійської колонії (у Вірджинії)¹. Потім незалежні колонії були створені у Плімуті (1620 р.), Массачусетсі (1630 р.), Меріленді (1632 р.) тощо².

У кожній із 13 британських колоній, які були засновані на північноамериканському материку до 1722 р., застосовувалися одночасно англійські закони і норми загального права. Однак їх дія не була необмеженою. Застосування англійського права обмежувалось актами місцевих органів, а також зборами законодавчих актів, які з'явилися наприкінці XVII—XVIII ст. у деяких британських колоніях.

Перенесене через океан англійське право повинно було повною мірою враховувати місцеві умови, звичай та традиції. Йдеться не про дотримання звичаїв і традицій аборигенів. Вони взагалі не бралися до уваги, оскільки, на думку освіченого прибулого населення, були нецивілізованими. Йдеться про місцеві нормативні акти, звичай та традиції, що формувалися серед переселенців, які створили своєрідні правові системи колоній, що були активними регуляторами суспільних відносин.

Таким чином, англійське право застосовувалося в колоніях „настільки, наскільки його норми відповідали умовам колонії" (так званий принцип справи Кальвіна 1608 р.)³. А норми англій-

¹ Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) / Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 151.

² Давид Р., Жоффре — Спіннози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 269.

³ Там само. — С. 270; Абдулаев М. И., Комаров С. А. Проблемы теории государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — С. 527.

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — С. 557—559.

² Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) / Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 141.

³ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 147.

ського загального права не зовсім відповідали умовам життя американських колоній, зокрема, з огляду на такі підстави:

тісно пов'язане з архаїчною процедурою, яка вимагає досвідчених практиків, загальне право було мертвим на території, де практично не було юристів і де зовсім не піклувалися про те, щоб їх запросити або підготувати;

найважливіші норми загального права були вироблені федеральним суспільством і для федерального суспільства, тобто для суспільства такого типу, від якого американські колонії були далекі;

питання, що поставали перед колоністами, були зовсім новими проблемами, вирішити які загальне право не могло, тощо.

Тому можна стверджувати, що в той історичний період на американських землях діяло досить примітивне право, створене в деяких колоніях на основі Біблії. Всюди була поширена свобода "волевиявлення суддів". Як реакція на свавілля суддів у різних колоніях робилися спроби кодифікувати право. Американські колоністи XVII ст. позитивно ставилися до писаного права, на відміну від англіїців, які вбачали в законі небезпеку свавілля і загрозу своїм свободам.

Колоніальне право було схоже на правову систему, створену лодьми, за словами М. Марченка, які потерпіли якесь стихійне лихо. Вона складалася з трьох частин: елементів старого закону, нових законів, створених у результаті життєвих потреб у новій країні, і правових елементів, оформлених під дією релігійних поглядів поселенців.

Різниця між новоствореними правовими системами і англійським правом, яке застосовувалося в британських колоніях, була подекуди такою великою, що дослідники колоніальної правової системи, зокрема південно-східної колонії Массачусетс, сперечалися між собою з приводу того, чи повинна взагалі її правова система розглядатися як один із різновидів "загальної сім'ї англійського права"¹.

Звичайно, з часом, а тим більше сьогодні, така ідея виглядає досить "дивною". Американський науковець Л. Фрідмен зазначає, що незважаючи на деякі розбіжності у мові та практиці, можна стверджувати, що право цієї колонії коріниться

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 148.

в англійському праві й англійській практиці. При ближчому і детальнішому дослідженні деякі з його особливостей зникають, тим більше, якщо задати, що перші колоністи не були юристами. Закон, який вони привезли зі собою, "був законом не королівського суду", а лише місцевим — звичаєм їх суспільного середовища. Його можна назвати "народним законом". Природно, що він відрізнявся від старого офіційного закону. Фундаментальними в ньому були все ж англійські елементи.

Строкатість правової системи США стане ще більш очевидно, якщо задати про різноманітність правових систем іспанських, голландських, французьких та інших колоній, які існували на території цієї країни. Всі вони мали не тільки місцевий політичний і соціально-побутовий колорит, а й різне законодавство метрополій. Так, у штаті Луїзіана — колишній іспанській і французькій колонії, яка була приєднана до США у 1803 р., М. Марченко дослідив вплив законодавчих актів, що сформували іспанську та французьку правові системи. Перш за все це стосується цивільного права, яке було створене під сильним впливом ідей і положень, що містилися в Кодексі Наполеона¹.

Законодавство штатів, розташованих на території, які відійшли від Мексики (Техас, Нью-Мексико, Невада тощо), виявляє відомий вплив іспанської правової системи. Що стосується Пуерто-Ріко, яке з 1952 р. має статус "держави, що вільно приєдналася до США", то норми цивільного права, які діють там, як стверджують відомі науковці, сформульовані за іспанським взірцем, а процесуальні та більша частина інших правових норм відповідають загальноамериканським моделям.

У більшості колоній були видані збірники діючих у кожній із них законодавчих актів. Перший, виданий у Массачусетсі у 1648 р., відрізнявся тим, що окремі правові інститути були розташовані в ньому в алфавітному порядку, що стало взірцем для багатьох наступних публікацій американського законодавства².

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 148.

² Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. — д-р юрид. наук, проф. А. Я. Сухарев. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: НОРМА, 2001. — С. 599.

Важливим фактором для розвитку правової системи США стала проголошена у 1776 р. і фактично встановлена у 1783 р. незалежність Америки, яка створила для англійських колоній, що стали Сполученими Штатами Америки, зовсім нові умови. Після проголошення незалежності колишніх британських колоній, американська правова теорія і практика мала значний успіх в американізації своїх основних постулатів уже в перші роки.

Після завоювання політичної незалежності виникла і стала популярною ідея самостійного американського права. Фактично з цього часу розпочався незалежний розвиток правової системи США.

2.3. Відмінності правових систем англо-американської правової сім'ї

У контексті даного розділу ще одним важливим питанням, що потребує висвітлення, є характеристика спільних ознак всіх національних правових систем країн, які відносяться до англо-американської правової сім'ї.

М. Марченко виділяє фундаментальні риси й особливості англо-американської сім'ї правових систем, які стали характерними для всіх країн, що до неї належать, (у тому числі для правової системи США), та надають їй як правовій сім'ї специфічний характер¹.

По-перше, загальне право за своєю природою і змістом є "правом суддів". Це означає, що в основу загального права початково були покладені і залишаються досі рішення королівських судів — в Англії, рішення Верховного суду з питань конституційності або неконституційності звичайних законів — у США, вердикти вищих судових інстанцій з аналогічних питань — у Канаді, Австралії й інших англомовних країнах.

Судовий характер загального права визнається фактично всіма дослідниками-компаративістами, а також суддями — практичними працівниками, які мають справу з різними інститутами загального права. На думку колишнього голови Верховного суду США Е. Уорнера, "ні в кого не буде підстав залишатися чесним, стверджуючи, що суд не створює право". Правотворча діяльність суду — це не основна його ціль і функція. Суд створює право в ході своєї основної судової діяльності. Він не піднімає Конгрес і не має ніяких намірів зурпувати владу Конгресу. Але „ми (судді) створюємо право, й інакше бути не може“.

По-друге, загальне право, у порівнянні з іншими правовими сім'ями має яскраво виражений „казуальний“ характер (case law), оскільки норма загального права є моделлю конкретного рішення, а не результатом законодавчого абстрагування від окремих випадків².

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира: Учебное пособие. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 118—130.

² Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1997. — С. 172.

Це система домінування прецедентного права і повної або майже повної відсутності кодифікованого права, точніше кодифікованого законодавства. Зазначена особливість загального права історично зумовлена перевагою в ньому протягом тривалого часу права суддів порівняно із статутним (парламентським) правом. Встановлення жорсткого принципу прецеденту в діяльності судової системи Великобританії й інших країн, домінування в них прецедентного права над іншими складовими частинами загального права не сприяло, а навпаки об'єктивно стримувало процес його уніфікації та кодифікації.

Особливі умови розвитку загального права в США, активна діяльність законодавчих органів на рівні федерації й окремих штатів, що призвело до створення великої кількості нормативно-правових актів, непов'язаність, на відміну від Англії, судових і інших державних органів глибокими традиціями загального права, які зазвичай заважають його кодифікації, — все це і багато іншого зумовило те, що законодавство тут набуло більш кодифікованого, а не просто консолідованого характеру. Починаючи з кінця XVIII ст. і до другої половини XX ст. у США на рівні окремих штатів були розроблені та прийняті галузеві кодекси. Особлива активність у сфері кодифікації у XIX ст. спостерігалася у штаті Нью-Йорк, де були підготовлені та частково прийняті проекти цивільного, кримінального, цивільно-процесуального і кримінально-процесуального кодексів. Пізніше вони стали своєрідним взірцем для розроблення і прийняття відповідних кодексів в інших штатах.

Кодифікаційна робота в США проводилася на рівні не тільки окремих штатів — суб'єктів федерації, а й федерації. Покій, якщо про такий може йтися, припадає на XX ст. У результаті цієї роботи у 1909 р. був підготовлений і прийнятий федеральний Кримінальний кодекс. У 1926 р. розроблений і схвалений федеральний Звід законів, який складався з 50 „галузевих“ розділів („Війна і національна оборона“, „Патенти“, „Сільське господарство“ і т. д.) і періодично поновлювався кожні 6 років. У післявоєнний період з метою зближення й уніфікації законодавства окремих штатів у США підготовлений і схвалений Єдиний торговий кодекс (1952 р.), створені так звані типові кодекси з кримінального, кримінально-процесуального та деяких інших галузей права.

Однак, незважаючи на кодифікаційну роботу, яка проводи-

лася тривалий час, кодифікація у свідомості американського юридичного співтовариства завжди залишалася чужорідним явищем, фікцією, яку привнесли звоні, оскільки не закони чи окремі кодекси початково визначають суть американської правової системи, а рішення, які приймаються вищими судовими інстанціями країни¹.

Крім того, коли йдеться про американські кодекси, завжди слід пам'ятати, що вони „не ідентичні“ європейським кодексам. „Іх і тлумачать по-іншому“. У цих кодексах вбачають тільки результат консолідації (більше чи менше вдалої), а не основу для вироблення і розвитку нового права (як в країнах романо-германської правової сім'ї).

По-третє, важлива особливість загального права у порівнянні з романо-германським правом та іншими правовими сім'ями полягає в тому, що в ході свого виникнення і розвитку воно піддавалося тільки незначним впливам із сторони римського права. Це зумовлено багатьма причинами, але найбільш важливими з них є: значною мірою приватний характер римського права, яке не могло бути використане королівськими (вестмінстерськими) судами, що вирішували у межах своєї юрисдикції не приватні, а публічно-правові спори; несумісність із римським правом місцевих звичаїв і традицій; особливості еволюційного розвитку Англії й її правової системи.

По-четверте, особливістю загального права є перебільшення ролі та значення процесуального права у порівнянні з матеріальним. Ця особливість з'явилася на найдавніших стадіях його становлення та розвитку і значною мірою зберегла своє значення донині. Однією з причин її появи і збереження є перманентне домінування в системі загального права „права суддів“. Відносно слабкий розвиток законодавства — статутного права в Англії, а пізніше і в інших країнах загального права давало можливість судам, а інколи і змушувало суди, формувати у процесі своєї повсякденної діяльності норми не тільки матеріального, а й процесуального права, приділяти увагу не тільки судовому рішення, скільки порядку, процедури прийняття цього рішення.

Як свідчать наукові дослідження, для англійського юриста аж до XIX ст. основним було знайти форму позову до Коро-

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 122.

лівського суду. Найтяжчим при цьому було порушення судового процесу, а також вирошення "строгих правил доведення", щоб вердикт присяжних, які беруть участь у процесі, був розумним. Сьогодні стан справ у сфері загального (передусім англійського права) дещо змінився. Проте, незважаючи на це, стиль мислення, породжений столітніми традиціями, зберігається досі.

По-н'яте, важливою особливістю загального права, яка підкреслює його своєрідний і подекуди унікальний характер, є досить високий рівень незалежності судової влади щодо інших гілок державної влади, її реальна, гарантована самостійність як у питаннях організації свого внутрішнього життя, так і у судових рішеннях, у вирішенні справ, які відносяться до її компетенції¹.

"Судова незалежність" і теоретиками, і практиками розглядається як прояв одного з аспектів теорії, а разом із цим і практики поділу влади. Такий підхід до судової влади дозволяє обґрунтувати і виправдати правомірність і розумність, з точки зору інтересів усього суспільства і держави, побудови таких відносин між різними гілками влади, за яких судова влада в процесі своєї діяльності була б застрахована як від контролю законодавчої влади, так і від втручання з боку уряду. Підтриманню реальної самостійності судових органів у системі органів загального права сприяють матеріальні фактори й історичні традиції².

По-шосте, однією з особливостей загального права є обвинувальний характер судового процесу. На відміну від інших правових систем, де на суд покладається обов'язок як збору, так і оцінки зібраних доказів (інквізиторський процес), судовий процес у країнах загального права має інший, обвинувальний характер. Згідно з кримінально-процесуальними і цивільно-процесуальними нормами обов'язок збору доказів покладається на сторони — учасників процесу, а суд (суддя) при цьому залишається нейтральним, заслуговує й оцінює аргументи обох сторін³.

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 126.

² Там само. — С. 127—128.

³ Там само. — С. 129—130.

По-сьоме, англо-американська правова система, вважають М. Абдулаєв та С. Комаров, відноситься до західної традиції праворозуміння. Англійській і американській системам права характерна загальна концепція "правління права" (the rule of law), яка складалася протягом декількох століть, проте реалізація принципів правління права стала можливою лише в сучасних умовах розвитку демократії.

В англomовних правових системах найбільш яскраво виявляється ідея незалежності права від держави, а вимоги правління права полягають у тому, що державна влада повинна здійснюватися відповідно до закону, а закон повинен відповідати визначеним правовим принципам. Реалізація принципів правління права можлива тільки в рамках ліберально-демократичної політичної системи, в якій поважаються і гарантуються права і свободи індивіда¹.

Крім перелічених особливостей загального права у спеціальній вітчизняній і зарубіжній літературі виділяють і інші. Зокрема, висловлюється думка про насильницький характер поширення у світі загального права разом із розширенням території Британської імперії. Увагу звертають на ту обставину, що значна частина друкованої юридичної продукції у вигляді актів парламенту, рішень судів, книг, юридичних журналів тощо знаходиться в приватних руках. Виділяється така особливість загального права, як безперервність його історичного розвитку і вдосконалення².

Ряд вчених стверджує, що англо-американська правова система характеризується надзвичайною гнучкістю правового регулювання, його близькістю до фактичних суспільних відносин. Цей феномен пояснюється особливою роллю суду у створенні і застосуванні правових норм. Саме англо-американському праву людство зобов'язане становленням інституту суду присяжних, довірчої власності тощо.

З моменту проголошення американського суверенітету розвиток англійського й американського права пройшов неповтор-

¹ Абдулаєв М. И., Комаров С. А. Проблемы теории государства и права. — СПб.: Питер, 2003. — С. 528.

² Марченко М. Н. Правовые системы современного мира: Учебное пособие. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 130.

ний і незалежний шлях. Право США не може бути англійським правом. Воно відділене від англійського права всім тим, що відділяє спосіб життя і цивілізації Англії. Про основні риси правової системи США, специфічні ознаки, які відрізняють американську правову систему від англійської, детальніше йтиметься у наступному розділі.

РОЗДІЛ 3 ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ США

3.1. Америка очима гостя

Характеристику основних рис правової системи США, на нашу думку, доречно розпочати з висвітлення загальної характеристики Сполучених Штатів, побудованої на матеріалах, здобутих автором у період стажування. Сполучені Штати Америки — держава, яка займає більше третини континенту Північної Америки, з населенням близько 270 млн чоловік. Офіційна мова — англійська. За формою державного устрою США є федерацією. В адміністративному відношенні територія держави поділена на 50 штатів і федеральний округ Колумбія. Спочатку до складу федерації входило 13 штатів, які започаткували утворення США. Кожен штат поділяється на округи, які традиційно називаються графствами. Таких округів створено 3041. Округи адміністративно діляться на муніципалітети. У США утворено 16734 муніципалітети. Округи здійснюють місцеве самоврядування у містах, а муніципалітети — у сільській місцевості. Столиця США — м. Вашингтон, назване на честь першого президента США Джорджа Вашингтона. Адміністративно Вашингтон виділений в особливий федеральний округ Колумбія.

США мають свої національні символи, до яких відносяться Державний прапор, герб, гімн, статуя Свободи, монумент Вашингтона.

На Американському прапорі зображені 50 зірок за кількістю штатів; 13 смуг, кожна з яких символізує одну з 13 колоній, які поклали початок США. Смуги червоні (7) і білі (6), 50 білих зірок розміщених на синьому фоні. Червоний колір символізує доблесть і сміливість, білий — чистоту і непорочність, синій — стійкість і справедливість. Перший прапор США був пошитий Бетсі Росс у 1776 р. на прохання Д. Вашингтона. Текст клятви вірності національному прапору схвалений у 1892 р.

Державний герб — це зображення орла з розпростертими крилами, в лапах якого оливкова гілка і 13 стріл. Герб був затверджений 20 липня 1782 р.

Текст Державного гімну під назвою "Зоряний прапор" написаний у 1814 р. Офіційним гімном США "Зоряний прапор" став 3 березня 1931 р.

До американських символів, як уже зазначалося, відноситься статуя Свободи, яка була подарована Францією і урочисто відкрита 28 жовтня 1886 р., а також монумент Вашингтона, пам'ятник першому президенту США, який був відкритий у 1884 р. у Вашингтоні недалеко від Капітолію.

Конституція США прийнята у 1787 р. Це одна із найстаріших нині чинних конституцій і одна із найбільш жорстких: за 200 років до неї було внесено всього 27 поправок, 10 з яких — Біль про права — вступили у силу у 1791 р. На відміну від юридичних конституцій, у США, на думку американських теоретиків, "жива конституція". Іншими словами, Конституція 1787 р. діє на даний час з багатьма доповненнями у вигляді судючих прецедентів, законів Конгресу, актів президента. Конституція містить чіткий перелік питань, віднесених до компетенції центральної влади. Питання, не внесені до цього переліку, штати правомочні вирішувати самостійно. Кожен штат має свою конституцію, свою законодавчу, виконавчу і судову системи.

За формою правління США є президентською республікою. Федеральна конституція затверджує принципи "поділу влади": законодавча влада належить Конгресу, виконавча — президенту, судова — системі судів на чолі з Верховним судом США.

Вищий орган державної влади — Конгрес складається з двох палат: Палати представників і Сенату. Кожен член Палати представників (конгресмен) обирається на 2 роки від 500 тис. виборців. Усього у Палаті представників 435 членів (конгресменів). Сенат — палата, яка виражає інтереси штатів. Кожен штат представлений у Сенаті двома членами. Таким чином, він складається із 100 осіб, по два від кожного штату, незалежно від чисельності його населення. До Сенату депутати обираються на 6 років із поновленням однієї третьої складу через кожних два роки, що забезпечує його стабільність і послідовність. У Палаті представників головує спікер, який обирається із числа її депутатів, у Сенаті — віце-президент США. Один раз на рік Конгрес збирається на чергову сесію. Крім того, президент може скликати позачергові сесії. Конгресу здійснюється не на пленарних засіданнях палат, а в різних комітетах, створених обома палатами (ix

приблизно 60). У комітетах здійснюється основна частина законодавчої роботи. Конгрес засідає у Капітолії (м. Вашингтон, округ Колумбія).

Компетенція Конгресу визначена Конституцією. Конгрес встановлює податки, мито, акцизи збори, платежі; затверджує Федеральний бюджет і всі асигнування; регулює внутрішню торгівлю і торгівлю між штатами; контролює діяльність урядових установ; оголошує війну, формує збройні сили і виділяє асигнування.

Структура й особливості палат Конгресу: Палата представників має 22 постійні та 5 спеціальних комітетів; кандидатура спікера Палати висувається більшістю членів Палати; законопроекти про державні податки можуть виходити тільки від палати; Палаті представників належить право вибору президента при набранні рівної кількості голосів кандидатами. У складі Сенату діє 16 постійних і 4 спеціальних комітети; Головою Сенату є віце-президент з правом голосу тільки у випадку, якщо голоси сенаторів розділилися порівну. До функцій Сенату належить: прийняття США міжнародних зобов'язань і участь у призначенні вищих посадових осіб; у Сенаті законопроект розглядається повним складом, який має назву Комітет Сенату.

Отже, конгресменів обирають на 2 роки, сенаторів — на 6 років. І конгресмени, і сенатори можуть переобиратися на своїх посадах без жодних обмежень.

Виконавча влада в США здійснюється президентом. Президент поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Президент США обирається на 4 роки шляхом непрямих виборів (народ обирає виборців, а вони — президента) з можливістю ще одного переобрання. Вибори президента відбуваються у листопаді, а інавгурація — 20 січня. Президентом може бути особа, яка народилася у США, не молодша 35 років, проживає у США 14 років. Президент має право на скликання надзвичайної сесії Конгресу; може розпоряджатися надзвичайними повноваженнями в особливих випадках; має право видавати накази, які набирають сили закону; має право відхилити виконання вироку і помилувати засудженого; він признає і відзиває послів та інших повноважних представників і консулів; має право укладати міжнародні договори.

Резиденція президентів США з 1800 р. — Білий дім. Президент США не підвизітний ніяким органам і може бути усунутий з

посади тільки у порядку імпичменту, якщо він буде визнаний винним у зраді або іншому тяжкому злочині чи правопорушенні.

Президент є також главою уряду — Кабінету. Кабінет складається з міністрів, які призначаються президентом за порадою і згодою Сенату, і тих посадових осіб, яких президент сам включає до Кабінету. Кабінет цілком підпорядкований президенту і виконує при ньому роль дорадчого органу. Компетенцію Кабінету точно не визначено. Конституцією це питання не врегульоване. На засіданнях Кабінету, які проводяться під головуванням президента, вирішуються найбільш важливі питання державного життя. Велику роль в управлінні державою відіграють нарівні з міністерствами Рада національної безпеки, Рада з економічної політики, Відомство з управління і бюджету, Управління з питань політики у галузі науки, Рада з якості навколишнього середовища, Відділ адміністративної підтримки та ін. Члени Кабінету не підзвітні Конгресу.

Президент є главою виконавчої влади США, Верховним головнокомандувачем, головнокомандувачем Збройних Сил США. Законопроекти, запропоновані Конгресом, стають законами США після їх підписання президентом.

У США функціонують паралельно єдина федеральна система судів і самостійні судові системи кожного із 50 штатів, округу Колумбія і чотирьох федеральних територій. У федеральну систему судів входять Верховний суд США, апеляційні й окружні суди, а також спеціальні суди. Всю систему очолює Верховний суд США, який одночасно займає виключно важливе положення в структурі вищих державних установ, нарівні з Конгресом і президентом США. Повноваження судової влади регламентуються Конституцією США. Верховний суд США складається з 9 судів, одного з яких президент призначає головою. Члени Верховного суду, включаючи голову, призначаються президентом і затверджуються Сенатом. Кворум, необхідний для прийняття рішень, — 6 членів суду. Основною функцією Верховного суду США є розгляд скарг на рішення федеральних судів, що стоять нижче, і судів штатів, а також прохань про відміну постанови будь-якого суду, якщо визнає її такою, що суперечить Конституції США.

Основна ланка федеральної судової системи — окружні суди. У США функціонує 95 окружних судів. Вони розглядають у першій інстанції цивільні та кримінальні справи, які належать

до компетенції федеральної юстиції, а також скарги на дії адміністративних відомств. Нарівні з системою загальних судів існує декілька спеціалізованих федеральних судів. До них відносяться суди з претензій громадян до уряду США, Суд США у справах внутрішньої торгівлі (9 суддів), Податковий суд США.

Основний обов'язок Верховного суду — тлумачити закони, вирішувати питання про конституційність законів (може оголосити закон таким, що не відповідає конституції).

Судді всіх судів США призначаються довічно. У судах США існує журі (суд присяжних), що складається з 12 осіб, які вирішують винна чи не винна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, вииграє чи не вииграє справу у цивільному спорі.

На думку професора Делеверського університету Кріса Вулфа, яку він висловив у своїх лекціях, особливостями американського життя, є те, США — це країна емігрантів, де все населення (крім індіанців) приїжджі. 400 років тому різні люди приїхали на континент як шукачі кращого життя, скарубів. Приблизно 100 років по тому приїхали європейці у пошуках захисту від соціального тиску церкви, урядів своїх держави. На той час в Англії, Франції та інших європейських країнах було велике переслідування людей за релігійними мотивами. Люди, які мали кошти, необхідні на переїзд, емігрували до Америки. У індіанців на той час було своєрідне життя. Поняття права власності на землю вони сприймали особливо. Вони не розуміли, як власність на землю може змінюватися, адже земля належить всім. Тому для індіанців та європейців таке сприйняття було "культурним шоком", дивиною.

Особливостями американського життя виступають також й інші чинники, які є практичними реаліями. Зокрема:

принцип "індивідуальності", який означає, що кожна людина покладається сама на себе;

принцип "американської демократії", який полягає в переконанні американців у тому, що вони створюють і забезпечують своє майбутнє. У США як у магазині "все для дому". Кожна людина це найвища суспільна цінність. Чим більше людей, тим краще. Такий підхід — це протилежність японському принципу відношення до людини — "Вилізлий цвях завжди забивають", якого не сприймають американці. В Америці діє правило — "один вирішує все". На цій засаді, очевидно, базується надзвичайно позитивне ставлення до іноземних студентів;

принцип "свобода кожної людини" є найважливішим принципом американського життя, який реально забезпечений всією політичною системою США;

принцип "рівності можливостей", який допускає в американському житті багато неформальностей. Цей принцип покладений в основу американської Декларації незалежності. Всі люди створені рівними. У США не мають королівської родини, станів, хоча багато видатних людей мають різну освіту, рівень багатства та інші людські якості. В Америці було 44 президенти. Три з них найбільш видатних: перший президент США, який організував захист незалежності Америки (був першим Головнокомандувачем Збройних Сил США) і якого називають "батьком Американської держави" — Джордж Вашингтон; другий — Авраам Лінкольн, який скасував рабство і расизм; третій — Томас Джефферсон — автор Декларації незалежності США. Крім того, він розробив правила поведінки своїм нащадкам, відомі як "10 заповідей Джефферсона", які є актуальними і сьогодні:

не відкладайте на завтра те, що можете зробити сьогодні;
ніколи не турбуйте інших тим, що можете зробити самі;
не витрачайте власних грошей, доки не будете мати їх у руках;
не купуйте того, що вам не потрібно, під приводом, що це дешево; це навіть зараз для вас дороге;
гордість обходиться нам дорожче, ніж голод і холод;
ніколи не кайтесь у тому, що мало ліи;
все, що робиться з бажанням, не є тягарем;
багато горя нам приносили нещастя, які ніколи не траплялися;

сприймайте все якомога легше;
якщо ви розлютилися, порахуйте до десяти перед тим, як сказати що-небудь, і до ста — якщо лють є сильною.

Цим трьом президентам в центрі Вашингтону споруджені пам'ятники, а на честь Т. Джефферсона і А. Лінкольна створені музеї. Д. Вашингтон заповів, щоб йому пам'ятник у вигляді статуї не споруджували, тому був збудований висотний обеліск;

принцип "недоторканності приватного життя" — він викликає застереження до збільшення апарату держави та власного уряду, як першопричину втручання в їх приватне життя. Уряд Америки сьогодні надзвичайно малочисельний. І навпаки, уряд штату має більший вплив на людину ніж федеральний. На дум-

ку американців, найкращий уряд є початком найбільшого зла. Основне завдання уряду США — вести внутрішню політику так, щоб не втручатися у життя людей. Американці вважають, що продавці автомобілів у США є станом суспільства, якому найбільше не довіряють, оскільки вони схильні говорити неправду, обманувати у процесі своєї праці;

принцип "важливості часу", який передбачає, що людина, організовуючи своє життя, оцінює його і планує його. Вони звертаються до майбутнього, тому що минулого у них вже немає. Майбутнє — це ресурс, час, гроші, тому він важливий.

На думку американців, у світі існує дуже багато різних культур, але у багатьох із них немає прогресу. В американській культурі досить суттєвий прогрес. Вони стверджують "Я" — це центр всіх ситуацій", отже зміни реального життя повністю залежить від кожного. В Америці громадяни і гості абсолютно рівні перед законом і ця рівність забезпечена реально в масштабі держави.

Деякі соціологи вважають американську культуру надзвичайно суперечливою. Американці ззовні надзвичайно доброзичливі, ввічливі, усміхнені, але не завжди легко дійти до їх серця. Доброзичливість і ввічливість американців настільки яскраво виражена у їх повсякденному житті, що у кожного, хто з ними спілкується, це викликає загальну повагу і прихильність.

Визначальною особливістю США, важливою для нашого дослідження, є те, що в основі правової системи лежать три правові акти: Конституція США, американська Декларація незалежності, Велика Хартія ("Магна карта" прийнята в Англії у 1215 р.).

3.2. Особливості розвитку правової системи США

Процес самостійного розвитку правової системи США почався, на думку більшості науковців, які досліджували цю проблематику, з моменту здобуття незалежності Сполученими Штатами Америки. Проголошення незалежності США актуалізувало ідею створення самостійного американського права, яке "порвало б" із своїм "англійським минулим"¹. Це зумовило сприятливе ставлення до кодифікації. Хоча, слід зазначити, що американські кодекси суттєво відрізнялися і відрізняються від романо-германських кодексів (у штатах кодекси є результатом консолідації вже існуючих норм — відпрацьованих судовою практикою чи наявних у законодавстві, а не встановлення нових). Проте це був, у цілому, позитивний період для поширення традиції романо-германської правової системи в США, який призвів до таких процесів:

конституції деяких штатів передбачали складання систематизованих кодексів, що охопили б все право штатів; деякі штати заборонили використовувати у юридичній практиці англійські судові рішення, які виносилися після 1776 р.; до США приєдналися території, на яких не діяли традиції загального права;

Америку заселили нові емігранти, які приїхали із країн, де загальне право не було відомим і в яких не сприймали все англійське².

Слід зазначити, що конфлікт між романо-германською правовою системою і загальним правом, що виник у країні після завоювання незалежності і тривав більше ніж півстоліття, завершився перемогою традиції, і США (за винятком штату Луїзіана) залишилися в системі загального права. Заюкони більшості штатів прямо визначали, що загальне право є діючим правом.

¹ Давид Р., Жоффре — Слинози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 271; Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 149; Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казимин, В. В. Лазарев и др.; под общ. ред. А. С. Пиголькина. — М., 1996. — С. 359; Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1996. — С. 265; та ін.

² Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) / Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 152.

Причинами перемоги загального права, перш за все, є: спільність традицій, спільність мови і походження (населення США мало англійське походження), вплив шкіл загального права. Але правовій системі США все ж притаманні риси, характерні для країн, що належать до романо-германської сім'ї, і вона має ряд своїх специфічних, власних особливостей. "Триумф загального права в США пройшов важкий шлях і був неповним"¹.

Незабаром після проголошення незалежності була прийнята Конституція США (у 1787 р.), яка закріпила основи державного і суспільно-політичного ладу нової держави, створила передумови для її розвитку. Американська Конституція — це не тільки юридичний, скільки політичний, соціальний, ідеологічний документ. У ній закріплена система державних органів, політичних інститутів суспільства, сукупність конституційних прав і свобод громадян, принцип поділу влади та інші державно-правові принципи. Конституція США створює основи побудови і діяльності всіх державних і суспільно-політичних інститутів, є юридичним фундаментом, на якому будується правова система США і правові системи всіх штатів. Цей визначний нормативно-правовий акт є основою і суттєвою відмінністю американського права від англійського.

Виходячи з ідей природного права і суспільного договору, американська Конституція встановлювала межі повноважень федеральних органів у їх взаємовідносинах як із штатами, так і громадянами. Ці межі були конкретизовані у перших 10 поправках, прийнятих через 2 роки після вступу у силу Конституції і відомих під назвою Біль про права. Під час громадянської війни були прийняті й інші (не менш важливі) поправки до Конституції США (13, 14, 15 поправки), в яких проголошувалося, що законодавчою владою штатів (легіслатурами), виконавчими й іншими органами не можуть порушуватися або відімятися конституційні права громадян².

Наявність писаної Конституції, яка містить Біль про права, є досить важливою ознакою правової системи США у порівнянні з системою англійського права. У правовій системі Великобри-

¹ Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) / Навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — С. 153.

² Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 149.

Ще одна, досить суттєва — відмінність англійської правової системи і правової системи США — федеративний устрій Америки, тобто федеративний характер її правової системи, адже не викликає сумніву безпосередній зв'язок правової системи з федеративним устроєм держави. З цих міркувань буде логічним погодитися з М. Марченком, що історично, під впливом на процес становлення і розвитку права в колишніх колоніях, а на сьогодні — штатів (суб'єктів федерації), різні правові системи і традиції, на території США фактично склалися 51, значною мірою відмінна одна від одної правова система: та, що охоплює територію всієї країни, і правові системи, які діють на території штатів¹.

Теоретично виникає також проблема співвідношення федерального законодавства із законодавством штатів. Це питання було визначено в Конституції США, однак неодноразово піддавалося суттєвим змінам. По суті, і Громадянська війна 1861—1865 рр. (один із переломних моментів в історії держави) була пов'язана з намаганням рабовласницьких штатів Півдня обмежити роль феодальних законів на користь актів, що приймалися владою штатів. Федеральне законодавство сьогодні відіграє роль основного джерела права в регулюванні питань економіки, фінансів, оборони, трудових відносин, охорони природи та інших загальнодержавних проблем, а також митних правил, торгівлі між штатами, авторських прав, патентних відносин тощо².

Крім цього, кожен штат має і власне прецедентне право, що спричиняє численні колізії між системами права окремих штатів, між ними і федеральною системою права і т. д. В. Нерсесянц зазначає, що в США інакше, ніж в Англії, діє і правило прецеденту. Так, Верховний суд США і верховні суди штатів не зобов'язані дотримуватися власних рішень і можуть змінювати свою практику. До того ж, правило прецеденту відноситься до компетенції штатів і діє у межах судової системи відповідного штату³.

¹ Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 151.

² Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. — Д-р юрид. наук, проф. А. Я. Сухарев. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательство НОРМА, 2001. — С. 600.

³ Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. — М.: НОРМА, 2001. — С. 468.

Федеральна правова система, з формально-юридичної точки зору, закріплює загальнодержавні пріоритети і тим самим відіграє визначну роль у правовому масиві, який склався за більш як 200-річну історію існування США. Зростання значимості федеральних законів за останні десятиліття, вважає А. Сухарев, значною мірою сприяли різноманітні соціальні програми, наприклад за освіти, надання допомоги малозабезпеченим, будівництва доріг, боротьби із злочинністю тощо. Ці програми фінансуються федеральною владою лише за умови, що відповідні штати підкоряться вимогам, встановленим федеральними законами. У цілому ж сфера застосування законодавства і загального права штатів, перш за все з проблем цивільного і кримінального права, судоустрою і судового процесу, значно ширша, ніж федерального законодавства і загального права, що є сукупністю судових прецедентів, зумовлених необхідністю тлумачення федеральних законів. Розмежування сфери дії законодавства федерації та штатів у конкретних галузях права є досить складною справою, оскільки нерідко ті самі правові інститути врегульовані як тими, так і іншими законами¹.

В умовах розширення економічних, політичних і інших зв'язків між окремими штатами, росту мобільності населення та зважаючи на ряд інших чинників А. Сухарев, вважає в США спроби зблизити і навіть уніфікувати законодавство штатів, що можливе лише на добровільній основі, якщо легіслатури всіх чи хоча б більшості штатів дотримуватимуться обумовленого взірця. З цієї метою у 1892 р. створено Національну конференцію уповноважених з уніфікації права штатів, яка була частково державним органом, частково — громадською організацією. Безпосередню постійну роботу з підготовки проєктів уніфікованих актів ведуть комісії спеціальності з відповідних галузей права (їх резиденція — Чиказький університет), а уповноважені, призначувані губернаторами штатів, збираються на конференцію, як правило, один раз на рік. Якщо конференція схвалює поданий проєкт, вона рекомендує його штатам для прийняття як закону. Проте із майже 200 запропонованих нею проєктів схвалено всіма або

¹ Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. — Д-р юрид. наук, проф. А. Я. Сухарев. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательство НОРМА, 2001. — С. 600.

більшою частиною штатів менше 20 (в основному вони відносяться до сфери торгового права). Важливу роль у розробленні проєктів уніфікації законодавства штатів відіграє також Інститут американського права (заснований у 1923 р.) — приватна організація, що існує на кошти благодійних фондів і об'єднує зусилля багатьох відомих американських юристів¹.

За свідченнями дослідників, робляться також спроби наблизити норми загального права окремих штатів. У базисному виданні "Оновлений виклад права", підготовленому Інститутом американського права, в систематизованому вигляді, у формі, що нагадує статті законів, викладаються норми американського загального права з різних його галузей (насамперед з тих питань, які майже не врегульовані законодавством, — договірне право, представництво, колізія законів, цивільно-правові делікти, власність, спадкування, квазідоговори, довіра власність). Кожному з цих питань присвячено від одного до чотирьох томів у першому виданні з 19 книг, яке вийшло у 1932—1957 рр. З 1952 р. Інститут почав видання "Другого оновленого викладу права". Як і перше видання, воно охоплює ті норми загального права, які, на думку укладачів відповідного розділу, виражають пануючу точку зору американських суддів або є оптимальними. Як приватна систематизація норм загального права, ці видання не мають формальної юридичної сили закону, однак їх "переконуючий" авторитет настільки великий, що посилання на них незмінно містяться не тільки у виступах сторін у суді, а й у судових рішеннях².

Федеральне законодавство США публікується у формі Зводу законів, який складається з 50 розділів, кожен з яких присвячений визначеній галузі права або правовому інституту (наприклад, розділ 7 — "Сільське господарство", розділ 40 — "Патенти", розділ 50 — "Війна і національна оборона"). За складом Звід неоднорідний: деякі його розділи є просто зібранням близьких за змістом актів, прийнятих у різний час і мало пов'язаних між собою; інші, навпаки, охоплюють кодекси

¹ Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. — д-р юрид. наук, проф. А. Я. Сухарев. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательство НОРМА, 2001. — С. 600—601.

² Там само. — С. 601.

законів відповідної галузі права, сформовані за визначеною схемою. Звід законів США перевидається кожні 6 років. Приймаючи кожен наступний закон, американський Конгрес визначає місце, яке він повинен зайняти у Зводі законів США, і які зміни повинні бути внесені в зв'язку з цим до розділів, глав, параграфів чинного Зводу¹.

Таким чином, у ХХ ст. у США з'явилися деякі нові тенденції. Зокрема, В. Лазарев зазначає, що право перестало розглядатися тільки як засіб вирішення конфліктів. Воно стало для юристів і громадян засобом, який сприяє створенню суспільства нового типу, і саме для цього призначене². Розвиваються та вдосконалюються і всі інші правові явища, що охоплюються поняттям правова система, дослідженню яких ми присвятили окремий підрозділ.

¹ Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. — д-р юрид. наук, проф. А. Я. Сухарев. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательство НОРМА, 2001. — С. 600.

² Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1996. — С. 267.

3.3. Загальна характеристика правової системи США

Н. Оніщенко вважає, що у визначенні зарубіжними вченими елементів правової системи існують певні особливості. Правознавці різних країн займають різні позиції при визначенні елементного складу правової системи та її співвідношення з поняттям права. Так, англійський правознавець К. Ньютон зазначає, що правова система охоплює судову систему, загальні принципи діяльності судів, процедуру роботи судів, арбітраж, адміністративні трибунали, уповноваження парламента, присяжних засідателів, професійну підготовку юристів, діяльність адвокатів, юридичних осіб, що представляють королівську владу, генерального прокурора і генерального соліситора, комісію з різних можливостей¹.

Американський правознавець Е. Аллен Фарнсворг, думка якого є важливою з точки зору нашого дослідження, виділяє основні структурні елементи правової системи (юридична підготовка і професія, законодавча система, статутне право) і другорядні джерела (процесуальне право, приватне і публічне право).

Теоретики загального права, у своїй більшості, не вважають правову ідеологію елементом правової системи, натомість виділяють такі блоки у цій системі, як: правотворчий процес (тлумачення правових норм), правозастосовчі органи, формування юридичних кадрів. Американський правознавець Д. Ж. Кафлін запропонував ширше трактування правової системи. Він фактично отождоює право і правову систему, вводячи до її складу такі елементи, як юридична професія, судова система, судове, процесуальне право, контракти, завдання шкоди особам і власності, небайдливість, право спадкування, утримання недієздатних осіб, документація у сфері торговельного обігу, праця й управління, корпорації, товариства, шлюб, розлучення, право нерухоності, право купівлі-продажу, патенти, авторське право, торговельні марки, захист покупця, система права, Верховний суд США.

Британська енциклопедія включає до правової системи США такі елементи: загальне право, законодавство, консти-

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 19.

туцію і федеральну систему, Верховний суд, адміністративне право, спадкове право, оподаткування, кримінальне право, громадські права і свободи, правовий статус жінок, банківське право, юридичну освіту, юридичні професії, юридичну допомогу.

Ще один американський дослідник, Мартін П. Голдінг, стверджує, що правові системи існують у суспільстві, якщо дотримуються такі умови: в суспільстві є закони, існують установи, що створюють і змінюють їх, є установи, що слідкують за дотриманням законів, забезпечують застосування законів і вирішують спори між індивідами. Звідси Н. Оніщенко робить висновок, що до поняття правової системи цей правознавець відносить такі елементи, як право, правотворчість, правозастосування¹. Проте, аналізуючи праці зарубіжних правознавців, більш чітким визначенням вона вважає визначення Д. Ж. Тернера, який дотримується думки, що всі правові системи складаються з чотирьох базових елементів: системи права; процесів правотворчості; процесу вирішення спорів і правозастосовчих установ.

Л. Фрідмен (професор Стенфордського університету) відносить до змісту елементів правової системи структуру, сутність і культуру права. Структура — це скелет, внутрішня частина правової системи; сутність — це чинна норма права, що характеризується поведінкою людей всередині правової системи; правова культура — це ставлення людей до права і правової системи, їх цінності, ідеї, сподівання. Н. Оніщенко поділяє точку зору О. Зайчука, одного із дослідників правової системи США, який вважає, що Л. Фрідмен запропонував найбільш логічну і послідовну концепцію структури правової системи² (див. додаток Г).

На нашу думку, основні елементи правової системи США слід розкривати послідовно, беручи за основу вітчизняні трактування цього поняття, викладені у першому розділі (які ближчі для нашого менталітету), але враховуючи думки американських правознавців щодо структури правової системи.

Отже, американська правова система базується на системі

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 20.

² Там само. — С. 21.

загального (прецедентного) права, тобто права, створеного судами (за структурою американське право відноситься до сім'ї загального права, сформованого судовою практикою у вигляді прецедентів). Звідси робимо висновок, що серед джерел права в США особливе, визначне місце займає судовий прецедент.

Основоположним принципом американської правової системи є принцип дотримання судового прецеденту. Це означає, що розглядаючи конкретні справи суд повинен дотримуватися раніше прийнятих судових рішень з аналогічних справ. Однак у США принцип дотримання прецеденту не вважається судами абсолютним і судова практика йде шляхом гнучкого застосування цього принципу, пристосовуючись на кожному історичному етапі розвитку держави до політичних і соціально-економічних потреб правлячого кола США¹.

Визнання судового прецеденту джерелом права означає, що судові органи здійснюють не тільки юрисдикційну функцію (вирішення конфліктів на основі права), а й правотворчу.

Як правило, доктрина стверджує високу роль суду в здійсненні контролю за конституційністю законів, при тлумаченні прецедентів. Конституційний контроль здійснюється загальними судами — федерації та штатів (чого немає в Англії). Як зазначає Р. Давид, Верховний суд США, верховні суди штатів можуть визнати відповідно той чи інший закон федерації чи штату неконституційним. Це свідчить про особливу роль судів у США. Про неконституційність закону може заявити будь-яка сторона при розгляді кримінальної, цивільної та іншої справи в суді загальної юрисдикції. Деякі суди штатів мають навіть більшу владу в судовому контролі, ніж федеральні суди. Це стосується тих судів, на які не поширюються закріплені в Конституції США обмеження щодо прецедентів і правових спорів, що підлягають їх контролю (хоча багато з них мають такі обмеження у власних конституціях).

Якщо суд визнає закон неконституційним і справа дійде до Верховного суду федерації, рішення останнього з питання про конституційність закону є обов'язком для всіх судів. У разі визнання закону неконституційним він не вилучається, залишається у зводах законів, але не застосовується судами та адмі-

¹ Современные Соединенные Штаты Америки: Энциклопедический справочник. — М.: Политиздат, 1988. — С. 86.

ністративними органами держави. Неконституційний закон позбавляється судового захисту. Іншими словами, формально діючі, він, по суті, втрачає юридичну силу. Судові рішення, визнаючи невідповідними конституційній нормі, анулюються.

Судові органи федерації і штатів здійснюють також контроль за конституційністю актів застосування загального права. Будь-яке судове рішення може бути анульоване у випадку визнання його таким, що суперечить конституційній нормі. Цей правовий інститут дуже важливий як спосіб заставити всі судові інстанції поважати основні принципи права і забезпечити тим самим єдність правової системи США¹.

Правило конституційного контролю судами є характерним не тільки для США, а й для Індії, Австралії та інших країн, за винятком Великобританії. Слід також зазначити, що судова практика в цих двох державах відіграє не однакоvu роль у створенні прецедентів. На відміну від англійського Апеляційного суду і палати лордів, вищі суди США (Верховний суд США і верховні суди штатів) не вважають себе зобов'язаними власним прецедентам і можуть, таким чином, змінити свою практику. Верховний суд федерації, верховні суди штатів можуть відмовитись і від прецеденту конституційного тлумачення. Крім того, у співвідношенні федеральної судової системи і системи штатів діє такий самий принцип, що і при співвідношенні федерального права і права штатів, тобто суди штатів мають абсолютну компетенцію, а до федеральних судів можна звертатися лише у разі, коли Конституцією США або законом Конгресу ці суди визнано компетентними.

У праві США, як і в англійському, процесуальне право домінує над матеріальним та, як ми вже з'ясували у попередньому розділі, використовується його диференціація на загальне право і право справедливості.

Наступним важливим джерелом є законодавство, яке у США, як зазначають науковці, має більшу питому вагу і є більш значимим, ніж статутне право Англії², при цьому слід пам'ятати про

¹ Давид Р., Жоффре — Спинози К. Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — С. 299.

² Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; Под общ. ред. А. С. Пиголкина. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Изд-во МГУ им. Н. Э. Баумана, 1996. — С. 360.

його подвійний характер: існують як загально-федеральні закони, так і закони штатів. Особливе місце серед федеральних законів належить Конституції США 1787 р.

Федеральне законодавство сьогодні відіграє роль визначального джерела права США в регулюванні питань економіки, фінансів, оборони, трудових відносин, охорони природи й інших загальнодержавних проблем, а також митних правил, правил торгівлі між штатами, авторських прав, патентних відносин тощо.

З метою забезпечення однозначності у правовому регулюванні важливих сторін громадського життя федерації створюються типові закони (кодекси) для штатів. Їх проекти готуються Загальнонаціональною комісією представників усіх штатів разом з Американським інститутом права та Американською асоціацією юристів і затверджуються офіційно штатом. Так, Торговий кодекс (розроблений у 1952 р., переглянутий у 1958 і 1963 рр.) прийнятий майже в усіх штатах.

Конгрес та законодавчі органи штатів приймають нормативні акти з широкого кола найрідноманітніших соціально-економічних і політичних питань, але тлумачення законів і правил їх застосування визначається нормами загального права.

Збільшення кількості законів США все гостріше стає питанням про їх систематизацію, приведення їх у порядок для зручності використання та застосування. Це зумовило те, що в США зросло значення таких форм систематизації права, як кодифікація і консолидація¹. Про це зазначають у своїх працях Р. Давид, М. Марченко, О. Скакув, а також інші дослідники.

Як стверджують Ю. Дмитрієв, І. Казьмін, В. Лазарєв, на відміну від романо-германського типу правової системи, де кодекси створюються як основа для вироблення і розвитку нового права, в США на загальнофедеральному рівні відбувається, по суті, консолидація прецедентів, а не створення нових норм².

Створюються типові закони (кодекси) для штатів. Існують офіційні і приватні збірники, що охоплюють федеральне законодавство або законодавство штатів — *Revised Laws, Consolidated Laws, United States Code Annotated*. Проте всі зводи і збірники — це не кодекси у французькому розумінні слова. Навіть з

технічного боку вони суттєво відрізняються від європейських кодексів. Вони мають іншу мету — класифікувати американські закони (федеральні або окремих штатів), залишаючи осторонь загальне право.

У галузі цивільного і сімейного права в більшості американських штатів діють не кодекси, а закони, що регулюють окремі правові інститути, або норми загального права (за винятком штатів Луїзіана, Джорджія, Каліфорнія, Монтана, Північна і Південна Дакота, де є цивільні кодекси, що регулюють лише вузьке коло проблем цивільного і сімейного права).

Норми про правовий статус фізичних осіб, крім тих, що мають загальноконституційний характер, дуже відрізняються. Зокрема, вік повної цивільної дієздатності коливається від 18 до 21 року. Відносно правового статусу юридичних осіб, які, як правило, називають корпораціями, також є досить вагомі відмінності. У багатьох штатах чинні однакові закони про повні і командитні товариства, менше поширення має Закон про підприємницькі корпорації, хоча в цілому американське законодавство у цій сфері справляє значний вплив на інші країни. Американські закони допускають утворення корпорації навіть однією особою і не містять обмежень відносно мінімальних розмірів її початкового капіталу.

Закон про шлюб і розлучення, розроблений Національною конференцією уповноважених (1970 р.), повне схвалення отримав лише в 11 штатах, і в регулюванні цих питань відсутня єдність. Закони одних штатів вимагають цивільної форми реєстрації шлюбу, в інших надають юридичної сили церковному шлюбу, однак за умови, що йому передують пред'явлення ліцензії від муніципальних служб. В окремих штатах допускається визнання юридичних наслідків і за фактично встановленими шлюбними відносинами. За останні десятиліття, у тому числі у зв'язку з рішенням Верховного суду США, розширюються права позашлюбних дітей, кількість яких постійно зростає. Майно подружжя після укладення шлюбу найчастіше залишається у їх роздільній власності. Хоча в декількох штатах визнається режим спільності майна подружжя (такий режим, рекомендований і схвалений у 1984 р. Національною конференцією уповноважених, передбачений законами про шлюбні договори і майно подружжя)¹.

¹ Скакув О. Ф. Теорія держави і права / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — С. 565.

² Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; Под ред. А. С. Пиголькина. — М., 1996. — С. 360.

¹ Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Суховерхов. — М.: НОРМА, 2001. — С. 601.

Підставою для розлучення законодавство одних штатів визнає лише непоправний розпад шлюбу, інших — окреме проживання подружжя протягом 6 місяців; у деяких штатах потрібно довести в суді вину одного із подружжя в жорстокому поведженні, зраді тощо. Найбільш ліберальні правила діють у штаті Невада, що економічно дуже вигідно через велику кількість тих, хто бажає прискорити розлучення.

Дуже різні також і правила спадкування. В усіх штатах передбачається спадкування як за законом, так і за заповітом. Відносно невеликих сум спадку частіше діють спрощені правила, відносно великих — судовий контроль за вирішенням питання про перехід майна і за його управлінням, яке здійснюється виконавцем заповіту або "особистим представником", або іншими особами, які визначаються судом. У багатьох штатах закон передбачає особливе забезпечення прав того з подружжя, який пережив іншого.

У сфері торгових відносин видані підготовлені Національною конференцією уповноважених єдині акти, що регулюють найважливіші правові інститути. В першій половині ХХ ст. були розроблені відповідні акти про цінні папери, купівлю-продаж, коносаменти, про умовний продаж тощо та схвалені у багатьох штатах. Однак центральне місце у цій сфері зайняв Єдиний торговий кодекс (СТК), який охопив усі зазначені закони. Його перший проект був розроблений у 1952 р., потім декілька разів переглядався на вимогу окремих штатів (нині діє офіційний текст 1978 р.). СТК був прийнятий, з невеликими поправками, всіма американськими штатами, крім Луїзіани, але і там із 1974 р. чинні деякі його розділи. Все це надає СТК виключну вагу як загальноамериканському джерелу права. Він регулює досить широкий спектр питань, пов'язаних із внутрішньою і зовнішньою торгівлею, та ряд інших правовідносин. Разом із тим деякі проблеми залишилися поза межами його регулювання. Цей документ є результатом ретельного аналізу існуючої ділової практики і розрахований на максимальний розвиток торгівлі в системі вільного підприємництва у поєднанні з гарантіями від зловживань діля учасників угод, і насамперед споживачів.

СТК складається з дев'яти основних розділів, розташованих у такій послідовності: загальні положення; продаж; торгові папери; банківські депозити й інкасові операції; акреди-

тиви; комплексне відчуження; складські свідоцтва, коносаменти й інші товаророзпорядчі документи; інвестиційні цінні папери; забезпечення угодо¹.

А. Сухарев зазначає, що у самостійну галузь правового регулювання, здійснюваного в основному федеральними законами, виокремлюється так зване антитрестове (антимонополічне) законодавство, спрямоване на недопущення надмірної концентрації економічної могутності в руках окремих монополій на шкоду системі конкуренції. Першим федеральним актом у цій сфері став Закон Шермана (1890 р.), який з посланням на норми загального права оголосив незаконними об'єднання, що мають на меті монополізацію міжштатної і зовнішньої торгівлі США. Закон Шермана, який залишається основою антитрестового законодавства у США, був доповнений у 1914 р. також важливим для цієї галузі Законом Клейтона і Законом про федеральну торгівлю комісією, які заборонили спроби монополізації інших сфер економічної діяльності. Ці акти проголосили незаконними "нечесні методи конкуренції" в торгівлі, а також деякі види підприємницької практики, якщо вони тягли за собою "істотне послаблення конкуренції" чи "створення до створення монополій". Зокрема, такою визнається картельна угода про розподіл ринку чи про фіксовані ціни. Проте, американські монополії розробили прийоми, щоб обійти положення зазначених і подібних актів. Так, вони широко використовують традиційний інститут довірчої власності, який передбачає передачу майна, акцій тощо у розпорядження довірчого власника, для зосередження в банках управління майном господарів великих статків. У результаті антитрестове законодавство спрямоване не на ліквідацію монополій, а на створення досить гнучкої системи державно-монополістичного регулювання економіки.

Трудове законодавство у США почало активно розвиватися з 70-х років ХІХ ст. у ході гострих соціальних конфліктів між великими підприємцями і тими профспілками, які рішуче захищали інтереси працівників. На сучасному етапі склалася система нормативних актів, що регулюють трудові відносини, в якій вирішальна роль належить федеральним законам,

¹ Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Сухарев. — М.: НОРМА, 2001. — С. 602.

гощ у віданні штатів також залишається широке коло питань¹.

В період "нового курсу" були закладені основи діючої системи соціального забезпечення (федеральний Закон про соціальне забезпечення 1935 р., інші акти). Вона охоплює, насамперед, заходи соціального страхування, пов'язані з трудовими відносинами, що фінансуються за рахунок внесків працівників і підприємців: виплату пенсій за віком, інвалідністю, у випадку втрати годувальника, допомог по безробіттю або у зв'язку з нещасним випадком на виробництві. До системи соціального забезпечення входять також заходи соціальної допомоги, що надається малозабезпеченим сім'ям, матерям-одиначкам з недостатнім доходом, особам, які потребують довготривалого лікування тощо. Такі заходи набули особливої поширеності у 60-х роках ХХ ст., за президента Джонсона, коли під гаслом суспільства "загального благоденства" були прийняті фінансовані з федерального бюджету базатомільярдне програми надання допомоги тим, хто її потребує, у тому числі шляхом роздачі безкоштовних талонів на придбання продовольчих товарів, безкоштовної та пільгової медичної допомоги. У подальшому асигнування за цими програмами зменшилися, проте залишається досить значним².

У другій половині ХХ ст. почали розвиватися нові галузі права, пов'язані із захистом навколишнього середовища і захистом інтересів споживачів. Під активним впливом громадськості, незважаючи на опір великих корпорацій, Конгрес США прийняв закони про національну політику з питань навколишнього середовища (1969 р.) і про поліпшення якості навколишнього середовища (1970 р.), а на їх основі — ряд окремих актів, до тексту яких постійно вносяться уточнення і доповнення: про контроль над забрудненням вод, про чистоту повітря, про контроль над шкідливими шумами, про ліквідацію твердих відходів тощо. У 1982 р. прийнято дуже важливий Закон про політику у сфері ліквідації відходів ядерного виробництва. Спеціально створене Агентство з охорони навколишнього середовища може видавати підзаконні акти, які

¹ Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Сухарев. — М.: НОРМА, 2001. — С. 603.

² Там само. — С. 604.

ми регулюються критерії та стандарти якості води, атмосферного повітря, нормативи промислових відходів, стічних вод і т. д., а також вести кримінальне переслідування корпорацій чи інших порушників встановлених правил.

З метою боротьби з "обманом споживачів" (неправдива реклама товарів, поставка фальсифікованих чи неправильно маркованих продуктів, вимога оплати ненаданих послуг тощо) прийняті сотні правових актів на рівні законодавства федерації та штатів. Видання практично всіх цих актів стало реакцією законодавців на рух споживачів проти обману і зловживань у сфері торгівлі та послуг, який поширювався у 60-х роках ХХ ст. під проводом відомого громадського діяча Ральфа Нейдера. Національна адміністрація з питань продовольства і ліків видає переліки стандартних вимог до якості відповідних продуктів. Чинне законодавство дозволяє споживачам, їх асоціаціям, як і державним органам, вибирати між кримінальним переслідуванням і пред'явленням цивільного позову до торгових фірм і постачальників послуг, які обманюють споживачів¹.

Велику і постійно зростаючу роль в американському праві відіграє адміністративна нормотворчість органів виконавчої влади, яка здійснюється ними на основі повноважень, що делегуються їм законодавчими органами. Адміністративні акти (накази, правила, директиви, інструкції, мета яких — конкретизувати, деталізувати закони) часто підміняють закони, оскільки фактично мають рівну юридичну силу. Це явище спостерігається і в Україні.

Важливу роль як джерело права у становленні та розвитку правової системи США відіграє звичай. Його вплив особливо помітний у сфері функціонування інститутів державної влади. Велика їх частина створена і діє не на основі норм загального права чи законодавства, а в силу політичної практики, що склалася. Такі важливі державно-політичні інститути, як кабінет міністрів, постійні комітети палат конгресу, політичні партії не передбачені конституцією і не створені законодавчим шляхом.

Проведений аналіз дозволяє виділити такі особливі риси правової системи США:

¹ Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. А. Я. Сухарев. — М.: НОРМА, 2001. — С. 605.

у країні домінує процесуальне право над матеріальним та загальнови́зною є його диференціація на загальне право і право справедливості;

основним джерелом права є судова практика. Проте остання відіграє не однакову роль у створенні прецедентів;

у співвідношенні федеральної судової системи і системи штатів діє аналогічний принцип, що й у співвідношенні федерального права і права штатів: суди штатів мають абсолютну компетенцію, а у федеральні суди можна звертатися тільки у разі, коли Конституцією США або законом Конгресу ці суди визначено компетентними;

як джерело права законодавство у США має більше значення, ніж в Англії. Це значною мірою є результатом наявності у США федеральної Конституції і конституцій штатів. Існування писаної Конституції, що акумулює Декларацію прав, — один із елементів, яким відрізняється американське право від англійського;

у країні діє принцип судового контролю за конституційністю законів і застосуванням норм права; важливу теоретичну і практичну роль у процесах правотворчості та правозастосування США відіграють також акти тлумачення Конституції;

штати наділені широкою компетенцією у створенні власного законодавства і системи прецедентного права. Розбіжності у законодавстві між штатами роблять правову систему США заплутаною, важкодоступною для пошуку необхідної норми.

3.4. Судова влада США

Традиційно у США склалися дві самостійні судові системи. До кожної з них можна звертатися у певних випадках як до суду першої інстанції:

федеральні суди, які здебільшого поділяються на дві групи. До першої відносяться традиційні федеральні суди (їх ще називають федеральними судами загального права). Ці суди діють як окружні, їх рішення можна оскаржити в апеляційних судах, а рішення останніх — у Верховному суді США. До другої відносяться спеціальні федеральні суди, до компетенції яких входить розгляд податкових, митних, патентних та інших справ (див. додаток Ж);

кожний штат має власну судову систему. Суди штатів здійснюють юрисдикцію незалежно один від одного (схематично це можна зобразити так, як це зроблено на додатку Д).

Що стосується конституційного контролю, то він здійснюється, як ми вже зазначали, загальними судами — федерації і штатів, що підкреслює особливу роль судової влади у США.

Під час перебування у Сполучених Штатах Америки на стажуванні автору пощастило бути присутнім на лекціях двох практикуючих юристів і науковців Криса Вулфа і Богдана Футей. Крис Вулф — практикуючий адвокат штату Делевер і професор Делеверського університету, а Богдан Футей — суддя Федерального суду претензій США і професор Українського вільного університету та ряду інших вищих навчальних закладів. У ході цих лекцій досить аргументовано і доступно були висвітлені особливості американської правової системи, в якій судова влада посідає особливе місце. Ця ознака і є однією із характерних рис правової системи США.

Професор Богдан Футей у своїх лекціях "Федеральні суди у Сполучених Штатах. Загальний огляд" і "Нагляд судової влади за законодавчою та виконавчою гілками влади" висвітлив структуру, порядок формування судів США та їх повноваження, визначив роль і місце судової влади у політичній системі. Зокрема, він повідомив, що Конституція, прийнята у 1787 р. (див. додаток А), встановлює державну владу Сполучених Штатів, що складається з трьох різновидів державної влади: законодавчої, виконавчої і судової. Розподіл повноважень між цими гілками влади є ефективним засобом озорони конституційної

демократичної системи США. Він забезпечує необхідний взаємний контроль і необхідні межі урядової діяльності. Згідно з цією системою кожна гілка державної влади є рівна іншим двом, тобто кожна має ту саму вагу у суспільному житті, що й інші, а всі разом вони несуть спільну відповідальність за керівництво країною.

Всі сучасні суспільства мають судді. Незалежне судівництво — це одна з основних ознак демократії. У країнах поза Сполученими Штатами судові системи вважаються в основному формою обслуговування урядової діяльності з метою повсякчасного вирішення спорів, що виникають у процесі суспільного та економічного життя. Така форма обслуговування надається урядами приблизно так само, як система освіти чи громадсько-технічного обслуговування (комунальних послуг, водопостачання, енергопостачання тощо). Судові системи у таких країнах не є партнерами інших гілок влади у керівництві їх суспільствами. Лише судову систему Сполучених Штатів можна з повною впевненістю розглядати як рівноправного партнера.

Стаття I Конституції Сполучених Штатів запроваджує Конгрес і надає йому повноваження законодавчого органу державної влади. Стаття II створює виконавчий орган влади з повноваженнями здійснювати виконавчу владу в країні. Стаття III закріплює судову владу за Верховним судом країни та іншими федеральними судами, що їх Конгрес вважатиме за потрібне створити. Конгрес створює окружні та апеляційні суди. Він визначає кількість суддів для кожного федерального суду, включно з Верховним судом, і вирішує, які саме справи ці суди мають розглядати.

Богдан Футей зазначив, що згідно з федеральною системою, у Сполучених Штатах існують федеральні і штатові суди. Федералізм надає деякі повноваження урядові Сполучених Штатів, а більшість залишає у повноваженні штатів. Федеральний уряд несе відповідальність в цілому за країну. Це означає, що він забезпечує державну оборону, очищення воєних шляхів, утримання національних парків тощо. Із свого боку, уряди штатів виконують більшість функцій, пов'язаних з адміністрацією у їх межах: вони утримують поліцію, забезпечують громадський порядок на вулицях, утримують школи, асфальтують вулиці тощо.

Судову владу федеральних судів регламентує стаття III (розділ 2) Конституції Сполучених Штатів. Юрисдикція в системі американського судівництва визначає обсяг справ, які підлягають розгляду конкретного суду. Федеральні суди мають юрисдикцію над справами, що стосуються федеральної Конституції, цивільних і кримінальних законів, схвалених Конгресом, які мають назву статутів. Федеральне законодавство охоплює такі справи, як антитрестовські питання, робітничі відносини, прибуткові податки, суспільне забезпечення та громадянські права. Федеральні суди розглядають також справи, що стосуються договорів, послів, морського міністерства та питань юрисдикції у морських водах, спорів між двома штатами, а також справ, в яких однією із сторін є Сполучені Штати. Крім того, федеральний суд може розглядати справу, в якій позивач і підсудний позовять з різних штатів, і сума спору перевищує 50 000 доларів. Це називається "юрисдикцією відмінностей" — метод, згідно з яким справу розглядає "нейтральний" федеральний суд. певні кримінальні справи (наприклад, зловживання поштою для злочинних цілей, пограбування банку, злочини, пов'язані з наркотиками) визначаються Конгресом як федеральні злочини і розглядаються тільки окремими федеральними судами.

Штатові суди створюються штатовими, окремими або місцевими органами влади у даному штаті. Штатові суди зобов'язані вести контроль за виконанням федеральної Конституції і законів, але більшість справ, які вони розглядають, стосуються законів і конституцій їх штату. Злочини, як правило, розглядаються у засіданнях штатових, окружних або місцевих судів. Вони розглядають справи, що стосуються місцевих мешканців — пограбування, фізичне насильство, порушення правил проїзду. Ці суди вирішують найбільшу кількість справ. У цивільних судових процесах сторони можуть домагатися фінансового відшкодування за порушення контракту, заподіяної шкоди внаслідок автомобільної катастрофи або за невідомо чи свідомо завдану шкоду з боку іншої сторони. Згідно із статистичними даними Федерального судового центру, річна кількість справ, що розглядалися протягом останніх років штатовими судами, перевищує 27 мільйонів, не враховуючи правопорушень, пов'язаних із правилами проїзду і паркування. Велика кількість справ, що припадає на розгляд

штатових судів, має місце тому, що загальна, необмежена юрисдикція цих штатів дозволяє їм вирішувати майже всі справи. У той самий час, протягом того самого періоду на розгляд федеральних судів вносилось приблизно мільйон справ на рік. Половина з них стосується випадків банкрутства; їх розглядають спеціально уповноважені для цих справ судді. Про різницю у кількості справ, що їх розглядають федеральні і штатові суди, свідчить також кількість суддів: у федеральних судах служать близько 1500 суддів, у штатових — майже 30000.

Окружні суди Сполучених Штатів — це суди, в яких шляхом судових процесів розглядаються позови, вислуховуються свідчення свідків, обираються журі присяжних. Судді розглядають справи, як правило, одноособово, але в деяких категоріях справ діє колегія із 3 суддів. У густонаселених округах окружним суддям асистують "магістрати США", які іноді можуть замінювати суддів; при кожному окружному суді є клерк, який здійснює підготовку справ.

В окружному суді суддя може розглядати справу за участю журі присяжних або без нього, залежно від характеру справи і бажання сторін. Щороку в США судами присяжних розглядається понад 100 000 справ, у той час, як в Англії — 20 000, у Франції — лише 1 200.

Слід зазначити, що розгляд справи за участю журі присяжних буде завжди проведений, якщо ціна позову більша ніж 20\$ та якщо хоча б одна сторона бажала цього, а інша хоч би і категорично заперечувала проти розгляду справи за участю присяжних. Така чітка визначеність походить від того, що право на розгляд своєї справи за участю суду присяжних є конституційним правом кожного громадянина США, тому і непорушним. На захисті прав громадян стоїть вся судова система США на чолі з Верховним судом.

До речі, суд присяжних у США формується по-різному у кожному штаті. Як правило, судді цих судів не мають юридичної освіти і участь їх у роботі вважається виконанням громадського обов'язку. Американці виконують цей обов'язок без особливого ентузіазму. Часто відмовляються, за що можуть притягнутися до судової відповідальності. Формується склад суду присяжних з числа виборців, або осіб, які мають посвідчення на право управління автомобілем, або за іншим критерієм. Робота

у суді присяжних, як правило, безоплатна. У разі тривалої участі у роботі суду може виплачуватися незначна винагорода.

Б. Футей зазначив, що за наявності журі присяжних, її члени встановлюють факти, пов'язані із справою. За кримінальними справами визначають — "винен" чи "не винен", за цивільними справами — "виграє процес" чи "не виграє". В іншому випадку факти встановлює суддя на підставі свідчень та інших поданих доказів. Журі присяжних — це ключовий елемент американської системи судочинства. Журі присяжних складається з певної кількості осіб, обраних з групи громадян, які, склавши присягу, розглядають відповідні обставини і факти даної справи і після того вирішують, на чью користь свідчать факти — позивача чи підсудного. Конституція гарантує суду за участю журі присяжних у всіх кримінальних справах.

Визначаючи структуру, склад, порядок розгляду справ у судах Б. Футей зауважив, що на окружні суди припадає більшість федеральних судів. Конгрес встановив 94 федеральні судові округи, у кожному з яких є федеральний окружний суд. Кожний з 94 округів міститься в одному з 12 регіональних судових мереж і кожна мережа має свій апеляційний суд. Стопорона, яка програє судовий процес в окружному або у будь-якому іншому федеральному суді, може звертатися до апеляційного суду із заявою про перегляд справи з метою встановлення істини, чи правильно суддя застосував закон. Фактично функціонує 13 регіональних судів, в яких працює близько 170 суддів, уповноважених переглядати справи, вирішені окружними судами. Однадцять із них — це нумеровані суди, а крім них є ще Апеляційний суд регіону Дистрикту Колумбії та найновіший — Апеляційний суд Сполучених Штатів для федеральної судової мережі у столиці країни Вашингтоні. Юрисдикція цього суду поширюється на всі Сполучені Штати; до його повноважень належить розгляд апеляцій у справах, пов'язаних з патентами, у певних справах з міжнародної торгівлі та деяких справах, що стосуються вимог до Сполучених Штатів про компенсацію. Як правило, всі апеляційні справи розглядаються судовою колегією у складі трьох суддів. Рішення приймається за умови, що з ним погоджуються цюнайменше двоє з трьох суддів. Є випадки, коли регіональний суд вирішує розгляд апеляції "en banc", тобто у таких судових засіданнях участь беруть усі судді цього суду.

Що стосується судового процесу, то цивільне судочинство США, наприклад, не має єдиної процедури судового засідання, але існує його типова схема за участю присяжних засідателів:

1. Відкрите засідання і формування лави присяжних;
2. Вступні заяви сторін (адвокатів);
3. Подання і дослідження доказів;
4. Дебати сторін;
5. Напутнє слово судді присяжним засідателям;
6. Винесення присяжними вердикту;
7. Винесення судового рішення;
8. Клопотання сторін щодо вердикту та рішення.

Найбільше уваги Б. Футей приділив у своєму лекційному матеріалі характеристиці Верховного суду США. У його оцінці судової влади червоною лінією проходить визначальна роль судів у суспільному житті в цілому і у функціонуванні правової системи зокрема. Характеризуючи Верховний суд він зазначив, що *найвищий федеральний суд країни, до якого подаються останні апеляції, є Верховний суд Сполучених Штатів, розташований у Вашингтоні. Він складається з 9 суддів, один з яких визначається, як Головний суддя Сполучених Штатів, а 8 інших — як члени колегії Верховного суду. Верховний суд розглядає апеляції на рішення апеляційних судів з різних регіонів і штатових верховних судів. Однак, на відміну від апеляційних судів, Верховний суд має право визначати справи, які він розглядатиме, для чого необхідно звернутися до суду з петицією, в якій зазначити особливі та важливі причини оскарження. За прийняття справи до провадження повинно висловитися не менше 4 суддів. Фактично Верховний суд розглядає лише невелику частину справ, які його просять прийняти на перегляд. Справи, що їх Верховний суд погоджується переглянути, як правило, пов'язані з новими або невирішеними питаннями федеральних законів, що стосуються населення цієї країни; питаннями закону, щодо яких регіональні апеляційні суди мають розбіжності; інтерпретаціями федеральних законів та питаннями, що стосуються Конституції Сполучених Штатів.*

Повноваження судового перегляду, яким наділений Верховний суд, надає йому вирішальну роль у державній владі США. Судовий перегляд — це право суду при вирішенні певної справи проголосити, що закон, ухвалений законодавчим органом чи

80

акт урядової особи, від Президента Сполучених Штатів до керівників різних міністерств та агентств, є недійсними, якщо вони несумісні з Конституцією. Нижчі апеляційні суди також можуть користуватися правом судового перегляду, але їх рішення завжди можуть бути переглянуті на підставі апеляції Верховним судом. Коли ж Верховний суд проголошує певний закон неконституційним, то це рішення може бути анульоване тільки новим рішенням Верховного суду або ухваленням поправки до Конституції (7 із 26 поправок до Конституції анулювали рішення Верховного суду).

Рішення Верховного суду стосуються мільйонів людей. Наслідки, що настають після деяких рішень, викликають жваві дебати в засобах масової інформації та серед населення. Не всі згодні з рішеннями і наслідками цих справ, але рішення Верховного суду остаточно.

Що стосується повноважень, статусу федеральних судів загалом, то федеральний суддя Б. Футей зазначив, що федеральні судді призначаються Президентом Сполучених Штатів за згодою Сенату. Міністерство юстиції координує процес вибору кандидатів, а сенатська комісія у справах судівництва проводить слухання кожного визначеного кандидата і вносить свої рекомендації пленуму Сенату. Після затвердження кандидата Сенатом, федеральні судді залишаються на своїх посадах протягом необмеженого часу за умови їх належної поведінки, із стабільною оплатою праці, яка не може бути зменшена.

Перед призначенням, більшість суддів були адвокатами. Федеральним суддям суворо заборонено займатися адвокатською практикою. Вони змушені підкаватися про те, щоб не допустити чогось, що може викликати у людей підозру про їх прихильність до однієї чи іншої сторони. Крім того, вони не можуть виголошувати політичні промови чи активно підтримувати будь-якого кандидата на державну посаду. Вони не можуть збирати кошти на підтримку кандидатів чи організацій, їх поведінка регулюється кодексом судової етики. Крім того, у лекції особливо підкреслено конституційні гарантії, що забезпечують справедливе правосуддя.

Незалежність судівництва у Сполучених Штатах гарантується статтею III Конституції. У першому розділі цієї статті зазначено: "Судді як Верховного, так і нижчих судів

зберігають свої посади, поки до них немає претензій, і у визначені строки відстають за свою службу винагороду, яка не може бути зменшена, поки вони перебувають на посаді".

Ці гарантії утримання посади протягом усього життя та забезпечення винагороди встановлені Конституцією для того, щоб федеральні судді не боялися, що вони можуть втратити свої посади та одержувати зменшену винагороду, якщо ухвалить рішення, несумісне з бажанням президента чи Конгресу. Таке забезпечення свободи виносити рішення, які можуть бути політично чи суспільно непопулярні, є одним із постулатів американської демократії.

Згідно із статтею III Конституції, федеральні судді можуть бути усунуті з посад супереч їх волі шляхом "імпичменту" за державну зраду, підкуп або інші серйозні злочини та провини. "Імпичмент" — це конституційний процес, згідно з яким Палата представників може висунути обвинувачення у зловживанні посадою проти високих урядових осіб, замідозрених у невідповідній поведінці, та передати їх справу на суд Сенату. Ця практика є доброю ілюстрацією принципу влади закону у Сполучених Штатах — країні, в якій жодна людина, незалежно від того, яке становище вона посідає, не стоїть вище закону. Крім судів загальної юрисдикції, Конституція уповноважує Конгрес засновувати й інші федеральні суди для допомоги у здійсненні інших аспектів законодавчої влади, визначених у статті I Конституції. Ці федеральні суди стали відомими, як "суди I-ї статті". До них належить Претензійний суд Сполучених Штатів, Податковий суд і нещодавно створений Суд ветеранських апеляцій.

Федеральні судді для "судів I-ї статті" також призначаються Президентом Сполучених Штатів за згодою Сенату. Вони служать протягом визначеного 15-річного терміну. Ухвалені Конгресом закони забезпечують і цим суддям судову незалежність, надаючи їм статус старшого судді або повну пенсію в кінці їх терміну урядування, якщо президент не поновлює їх після цього терміну на їх посади.

Претензійний суд Сполучених Штатів досить унікальний. Його первісна юрисдикція була встановлена у 1855 р. Згідно з засадою звичаєвого права: "король не може помилятися", уряд, як правило, користувався імунітетом до приватних позовів, бо як імунітет суверена виключав можливість судового оскар-

ження. Єдина можливість, яка залишалася громадянинові — це внесення приватного законопроекту з його справи на розгляд Конгресу. Велика кількість громадян і груп шукали таким способом виправлення кривд, заподіяних урядом. Це стало джерелом серйозних проблем для Конгресу. Створення спеціального суду для забезпечення справедливості для таких позивачів було віддзеркаленням одного з основних демократичних принципів: поведінка уряду в суперечках з приватними громадянами повинна бути справедливою. Засаду, яка була покладена в основу створення Претензійного суду, найкраще оцінив Президент Лінкольн: "Уряд має такий самий обов'язок швидко встановлювати справедливість проти себе на користь своїх громадян, як і обов'язок робити те саме у спорах між окремими громадянами". Ці його слова виکارвані на фасадній стіні Претензійного суду Сполучених Штатів. У цьому суді служать 16 постійних і двоє старших суддів. Вони виносять постанови у цивільних позовах без журі присяжних. На ці рішення можуть вноситься апеляції до Апеляційного суду для федеральної судової мережі. Претензійний суд Сполучених Штатів створений згідно з законом "Про удосконалення федеральних судів" у 1982 р. Юрисдикція Претензійного суду поширюється на всю країну: його судді розглядають справи у місцевостях, які найвигодніші для спірних сторін, відповідно до наданих суду законодавчим мандатом повноважень. Суд розглядає позови приватних громадян та ділових організацій у таких справах, як суперечки щодо урядових контрактів; податкових питань, порушення патентів та авторського права, порушення П'ятої поправки до Конституції про заборону відбирати приватне майно для громадського користування без справедливої компенсації, питання оплати військовослужбовцям та цивільним громадянам, претензії індіанських племен до уряду за порушення їх територіальних прав та в інших справах, визначених Конгресом. Претензійний суд функціонує як "громадянський суд", забезпечуючи охорону приватних прав громадян, які мають скарги на уряд. Приватні позивачі часто визрають у спорах з урядом. Претензійний суд віддавна має репутацію справедливого неупередженого судового органу.

Загальну адміністративну відповідальність за федеральну судову систему несе Судова конференція Сполучених Штатів, її очолює Головний суддя Сполучених Штатів. Адміністра-

нів, суд у процесі розгляду справи насамперед зобов'язаний визначити чинність закону або рішення. Звичайно, коли конституційне питання вирішує суд нижчої інстанції, то його рішення може бути піддано апеляційному перегляду, інколи, навіть не одному, а в декількох інстанціях. Верховним арбітром тут виступає Верховний суд США. Вважається нормальним, якщо конституційне питання розглядається на рівні суду першої інстанції у контексті реально існуючого проти-річчя, а потім приймається в ході апеляційного перегляду рішення щодо цього первинного суду.

Прикладом судового нагляду за законодавчою владою, на думку професора Б. Футея, є судова справа Шекстер Полтрі Корп проти Сполучених Штатів. У цьому випадку, законодавча влада надала Президентові право видавати закони для всіх видів бізнесу з метою забезпечення чесної конкуренції. Проте Верховний суд визнав, що лише законодавчі органи мають право ухвалювати закони і що надання такого права Президентом вступає у конфлікт з концепцією поділу влади.

Проте у справі судового нагляду існує певне обмеження. Під таким обмеженням мається на увазі підтвердження повноваження, яке демонструє процес Марбері проти Медисона, а саме: суди мають виносити рішення, що стосуються законодавчої та виконавчої влади лише в окремих конкретних "справах або спорах". Таким чином, судова влада може діяти лише тоді, коли суб'єкт підпадає під розгляд у конкретній судовій справі. Більше того, такі випадки виникають лише тоді, коли сторона відстоює свої права у формі, визначеній у законі.

При викладенні матеріалу професор Б. Футей акцентує увагу на повноваженнях Президента США як голови виконавчої влади, що стосуються відносин із судовою владою. При цьому він зазначає, що Конституція надає певні повноваження Президентові. Він є Головнокомандувачем усіх Збройних Сил держави, включаючи поліцію окремих штатів. Він також має право, за погодженням із Сенатом, укладати договори, призначати федеральних суддів, послів та інших вищих урядовців США. Проте основна відповідальність Президента полягає у тому, що згідно із статтею II Конституції: "він має здійснювати нагляд за точним дотриманням законів". Цією статтею Конституція покладає на Президента основний обов'язок виконавчої влади, який мали на увазі творці Конституції,

коли відокремлювали законодавчу гілку влади від виконавчої. У цілому, коли йдеться про сфери зовнішньої політики, дію військових урядовців та політичні питання, виконавча влада виключена із сфери нагляду судової влади. У процесі Бейкер проти Карра Верховний суд пояснив, чому судова влада не здійснює нагляду за цими сферами діяльності. Так, суд зазначив, що згідно з Конституцією конкретна проблема може бути передана на розгляд виконавчій владі. Іншою причиною може бути те, що закон не забезпечує адекватні стандарти для того, щоб керуватися рішеннями Суду. Проблема також може вимагати політичного рішення, яке Суд просто не уповноважений приймати.

Наприклад, широко відомо, що військова служба є надто специфічною справою. Завдання військових формувань — захищати національні інтереси шляхом підготовки до війни, або, у випадку необхідності, ведення війни з використанням зброї. Військові повинні розвивати специфічні риси характеру та використовувати певні стандарти поведінки для того, щоб ефективно виконувати свої обов'язки. Як наслідок, військові встановили власні дисциплінарні вимоги, які відрізняються від цивільних стандартів. Суди усвідомлюють, що вони не можуть приймати рішення у військових справах. Таким чином, суди поважають рішення виконавчої гілки влади щодо військових справ. Проте судова влада все ж певним чином здійснює нагляд за деякими аспектами, що стосуються військової сфери. Так, суди можуть перевіряти та забезпечувати дотримання військовими своїх власних норм. До того ж, судова влада здійснює нагляд за конституційними правами військових, хоча певні риси такого нагляду відрізняються від цивільних справ, якщо взяти до уваги вищезазначені причини. Суди не добре пристосовані для нагляду за зовнішньою політикою, оскільки у цьому випадку вони не мали б конкретних свідчень і не могли б дотримуватися вимог, необхідних для ухвалення рішень щодо зовнішньополітичних питань. До того ж, судова влада ризикувала б підірвати свій авторитет, якщо б хтось вирішив не виконувати рішення суду. Суди у більшості випадків уникають розглядати справи, які можуть бути пов'язані з політичними проблемами. Проте іноді вони тлумачать Конституцію для того, щоб визначити основні стандарти, та беруться за вирішення певних питань у цій

сфері, якщо політичні гілки влади не досягають взаєморозуміння. Розгляд політичних питань зводиться зараз до суті справи, а не до простого рішення: розглядати чи ні такі проблеми. Приклад такого підходу можна проілюструвати судовою справою Пауелл проти Мак Кормака. У цій справі законодавчий орган відмовився визнати повноваження новообраного члена Конгресу США, обґрунтувавши таке рішення поведінкою та характером зазначеного члена. Суд перевірів, чи дає Конституція право законодавчій владі виносити такі рішення. Суд зазначив, що законодавча влада має право брати до уваги вік, громадянство та місце проживання члена законодавчого органу. Проте Конституція не дає законодавчій владі права розглядати питання стосовно його поведінки та характеру. Суд вирішив, що наявність політичних суперечок не перешкоджає судовому нагляду за діями законодавців.

Що стосується внутрішніх справ, то судова влада має більше повноважень при визначенні меж і обмежень функціонування президентської влади. Класичним прикладом, що підтверджує це положення, є справа Янкстовен, Шип і Тюб Ко проти Соєра. У 1952 р. президент Трумен видав наказ, за яким міністру торгівлі надавалися повноваження тимчасово розпоряджатися і керувати більшістю американських приватних металургійних підприємств, які мали оголосити страйк. Президент Трумен виправдовував цей акт, посилаючись на свої повноваження як головнокомандувача збройними силами. У той час США перебували у стані війни з Кореєю, а тому метал розглядався як необхідний елемент успішного ведення війни. Верховний суд підтримав рішення нижчого суду, який заборонив виконання такого наказу на тій підставі, що президент перевищує свою владу. Уповноваженим у справі запобігання страйку був законодавчий орган країни, а не військовий. Верховний суд визнав неконституційним підпорядкування президентом Труменом металургійних підприємств, вважаючи, що влада президента як головнокомандувача не може поширюватися настільки, щоб президент мав виключну владу захопити приватну власність для того, щоб попередити страйк.

Заслужують на увагу наведені федеральним суддею Б. Футеем приклади фактів обмеження повноважень виконавчої влади. Вони підтверджують реальність дії принципу розподілу

влади і рівність гілок американської державної влади. Зокрема, він зазначає, що у 1958 р. при розгляді справи Вінер проти Сполучених Штатів, суд постановив, що президент Ейзенгауер за Конституцією та за Актом про утворення Комісії з питань військових претензій не мав повноважень усунути з посади члена цієї судової комісії до закінчення терміну його перебування на посаді члена комісії; у 1974 р. Верховний суд при розгляді справи Ніксон проти Сполучених Штатів наказав президентові США передати магнітофонні плівки Уотергейту; плівки із записами у його приватному офісі були необхідні для використання звинувачуваними під час розгляду кримінальної справи.

Крім того, судові органи можуть розглядати дії та рішення виконавчих органів. Мета розгляду протоколів полягає у тому, щоб встановити, чи діяв адміністративний орган у межах своєї юрисдикції, чи були свідчення підтримки його рішення, чи правильно тлумачився і використовувався чинний закон. Незважаючи на те, що адміністративні рішення можуть бути скасовані на підставі з'ясування того, що орган діяв самовільно, всупереч правилам і закону, однак рішення адміністративних органів рідко скасовуються судом, оскільки більшість судді вважає, що ці органи володіють особливими знаннями з питань їх фази. Та все ж вони можуть інколи скасовуватися, чим підтверджується наявність суттєвого контролю з боку судових органів.

Важливою основою забезпечення судового контролю є законодавче врегулювання відносин між громадянами і державною владою. Такими нормами, як зазначає Б. Футей, є Біль про права у Конституції США, що встановлює обмеження діяльності федеральних і штатів органів влади, спрямованої проти громадян держави. Біль про права застерігає владу від порушень прав громадян. Біль захищає такі свободи громадян, як свобода слова, зборів, друку; він захищає їх від безпідставного обшуку і затримання, надає їм право на суд присяжних, право виклику до суду свідків і протидії будь-якому обвинуваченню, право на послуги адвоката. Держава не може відібрати приватну власність для громадського користування без справедливої компенсації власникові. Існує широке законодавство з питань громадянських прав, що набуло чинності у вигляді Тринадцятої, Чотирнадцятої та П'ятнадцятої поправок до

Конституції. Якщо громадянин стверджує, що будь-яке із означених прав було порушене діями держави, він має право звернутися до суду для відшкодування збитків. У кримінальних справах, у разі порушення Конституції, можуть застосовуватися різні заходи захисту. Суд може зробити застереження державним службовцям утримуватися від повторних порушень, може відкинути кримінальне звинувачення, відкинути протиправно добути докази. Він може, у деяких випадках, присудити компенсації потерпілим громадянам, наказати державі дотримуватися нових правил або визнати закон недійсним.

Із лекційного матеріалу зрозуміло, що державні службовці усіх гілок влади США несуть особисту відповідальність за намісні та недбалі дії, що виходять за межі їх повноважень. Крім того, вони несуть відповідальність за порушення кримінальних та цивільних законів. З цією метою у 1855 р. Конгрес США своїм рішенням заснував окремий федеральний суд заальтонаціональної юрисдикції, до якого громадяни країни можуть звертатися із позовами на урядові органи влади. Метою Федерального суду претензій США є забезпечення чесною та справедливою вирішення спорів між урядом та окремими громадянами. Наявність такого суду, який займається грошовими претензіями до урядових органів у цивільних справах, забезпечує додатковий контроль судової влади над діями інших гілок влади.

Суд США наділений також повноваженнями застосовувати покарання за неповагу до судових органів, за невиконання судових постанов законодавчою або виконавчою владою. Такі повноваження надають суду право карати штрафом будь-кого, хто не виконує його рішення. Суд може навіть обрати такий метод покарання, як ув'язнення. Ці можливості дозволяють судовій владі посилювати свій нагляд над законодавчою та виконавчою гілками влади.

3.5. Розвиток правової освіти

У лекціях, проведених професорами К. Вулфом і Б. Футесом, були висвітлені основні риси правової освіти Сполучених Штатів Америки. Як відомо, у США існують приватні та публічні правничі школи. У більшості країн приватні правничі школи вважають кращими, а державні — незадовільними. Але у США і приватні, і публічні школи користуються заслуженим авторитетом.

Крім того, є і домашні навчання (патронат). Вибір навчального закладу залежить від різних факторів, але основне полягає у тому, щоб навчання було найбільш результативним.

Навчання починається у 4—5 років — у дитячому садку, з 6 років — продовжується у гімназії, в якій навчаються 12 років і отримують свідоцтво про здобуття середньої освіти. Як правило, у 18-річному віці приймають рішення про подальше продовження навчання. Освіта в США здобувається в коледжах і університетах. Після 3-річного навчання в коледжі, його продовжують в університеті або в інших вищих правничих школах. У США в коледжі правничу спеціальність не набувають. Цей навчальний заклад готує бакалаврів з літератури, мистецтва, архітектури, хімії, медицини, фізики, математики тощо.

Адвокатом може бути особа, яка закінчила бакалаврат і університет та подала заяву і документи до правничої школи. Іспит абітурієнти здають за межами навчального закладу у спеціальній недержавній (громадській) організації (непрофесійній), які є дійсними на всій території США. Після цього особа подає результати цих іспитів у декілька правничих шкіл. Той, хто здає іспит, вступає до правничої школи, яка вирішує скільки потрібно студентів. Комісія конкретної школи перевіряє здобутки (оцінки) іспитів бакалаврату, університету, рекомендації та інші здобутки в різних установах та школах і результати іспитів вступника, інші заслуги і досягнення та вирішує питання про прийом цього абітурієнта на навчання у вищу правничу школу. Основним критерієм відбору абітурієнтів у вищі правничі школи США є рівень знань. Тому вони звертають особливу увагу на рівень знань у різних сферах. Велике значення має всебічна підготовка особи.

Після прийняття, навчання в американських університетах триває 3—4 роки. Випускники вищих правничих університетів

закінчують їх приблизно у 25 років та отримують ступінь доктора права.

Після закінчення юридичного факультету випускник повинен скласти професійний іспит штату. Хоча кожен штат пропонує свій власний іспит, його загальна форма складається з таких частин: перша — написання детальних відповідей на питання, що стосуються законів штату; друга складається з питань на загальноповідомі правові теми та декількох відповідей на кожне питання, серед яких потрібно обрати правильну відповідь. Після того, як випускник склав професійний іспит штату та урядовці штату вивчили моральну характеристику випускника, вищій суд штату має прийняти клятву від нового юриста/адвоката, тим самим приймаючи його до колегії адвокатів штату. Крім того, кожен штат вимагає, щоб юристи/адвокати поглиблювали свою юридичну освіту шляхом участі у роботі щорічних конференцій або семінарів з питань права.

Теоретично, після того, як випускник отримав ліцензію на ведення юридичної практики, він чи вона готовий(а) до професії юриста. Однак насправді більшість випускників вважають за доцільне отримати додатковий практичний досвід для того, щоб стати компетентним юристом. Багато студентів набувають практичний досвід протягом навчання.

Кваліфікаційний іспит дає право отримати ліцензію на приватну практику в судах штату. Юристи, які склали професійний іспит штату, отримують ліцензію на ведення юридичної практики лише в цьому штаті. Але деякі штати проводять політику взаємного обміну, коли юристи, які мають ліцензію в одному штаті, можуть працювати в іншому. Приблизно 50 тисяч студентів закінчують щорічно один із 177 акредитованих університетів і поповнюють загальну кількість юристів у Сполучених Штатах, яка на 1994 р. становила 821 тисячу¹.

Загальне поняття професії "юрист" охоплює: адвокатів, юрисконсультів підприємств і установ, професорів права і суддів. Адвокати і судді здійснюють свою діяльність під контролем

Верховного суду того штату, де вони практикують. Професори права і юрисконсульти контролю судів не підлягають. Вимоги, необхідні для роботи юристом, різні в кожному штаті.

Спосіб навчання в американських школах права, відомий під назвою *case-method* (навчання на конкретній справі), дуже відрізняється від методів навчання у Франції або Англії.

¹ Фудей Б. Становлення правової держави: Україна 1991—2001 рр. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 204.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведені нами дослідження, необхідно констатувати, що правова система Сполучених Штатів Америки є однією із найдосконаліших світових правових систем. У цілому правова система як структурне, комплексне всеохоплююче інтегруюче, правове утворення, фактор найбільш дієвого впливу на всі інші соціальні системи — економічну, політичну, релігійну, моральну — є індикатором, визначальним критерієм соціального розвитку країни. Безперечно, нарівні з багатоманітністю елементів, що входять до правової системи, право у ній посідає центральне місце, є ядром усієї системи.

При цьому право розуміється як норми, створені для регулювання суспільного життя, що віддзеркалюють побажання більшості населення своєї країни, як міра свободи, врівноважена свободою своїх співгромадян, як вища міра справедливості, що забезпечує умови розвитку людини, недоторканність особи, її власності, рівність можливостей.

Запровадження категорії "правова система" робить реальною масштабну оцінку суспільного розвитку будь-якої країни, визначеність, рівне функціонування всіх правових явищ, першочисно розвитку соціальних сфер. Застосований категоріальний інструментарій, наукове підґрунтя дослідження сприяло всебічному аналізу правової системи США.

Із наукової розробки можна зробити висновок, що без розвитку власної правової системи створити сучасну, соціальну, демократичну, правову державу неможливо.

Враховання американського досвіду у сфері організації і забезпечення функціонування правової системи дозволяє визначити перспективні напрями вдосконалення правової системи України, які полягають у тому, щоб:

створити реальні, юридично закріплені засоби і практично забезпечити дію принципу поділу влади на виконавчу, законодавчу, судову з чітким визначенням повноважень кожної. На особливу увагу заслуговує формування незалежної, неупередженої, високо етичної, професійної судової влади, яка була б справжнім гарантом захисту людини і керувалася лише правовими законами і християнською мораллю;

запровадити чіткі критерії поведінки урядовців і з цією метою розробити етичні кодекси. Кожен урядовець повинен діяти чесно, правдиво, сумлінно, жертвовно, відкрито і доброзичливо, спрямовуючи всі зусилля на розвиток особистості як найвищої соціальної цінності. Хоч би одноразові, підтверджені фактично, порушення цих правил або негативна оцінка діяльності урядовця громадськістю, якій він служить, повинна бути підставою негайного усунення його з посади. Урядовець повинен бути слугою народу, а не керманічем, який влаштувався для свого власного збагачення. Необхідно повернути довіру українського народу до власної державної влади;

запровадити спеціальний український суд претензій для розгляду скарг на власний уряд, керівників різних підрозділів народногосподарського комплексу.

Оскаржити незаконні дії або бездіяльність, рішення, висловлювання, критиканство з елементами образи особи, її приниження сьогодні в судах загальної юрисдикції України неможливо. По-перше, ображений не може зібрати докази на підтвердження знахабнілої поведінки урядовця, оскільки всі свідки цього факту із острахом відхрептуватимуться від підтвердження його, мотивуючи це різними причинами, а насправді — патологічно боячись переслідувань керівника. І навіть якщо поталанить найбільш стійкій, гордій людині віднайти правду після багаторічних походів у різні судові інстанції у пошуках справедливості, то такий "захист" знівечить його на все життя. Тому більшість жителів суверенної України уникають існуючого судового захисту від свавілля урядовців, мовчки і терпляче погоджуючись із нанесеною образою. Такі правопорушення у своїй більшості є латентними (скритими). Поведінка такої скривдженої людини виражається своєрідною патологічною вірністю урядовцю, щоб на всякий випадок не принизив ще більше. Беззахисна людина — це людина-раб своєї долі. Найвищим, ефективним захистом людини в такому випадку повинен бути судовий.

Запропонований новий суд претензій має бути наділений широкими повноваженнями, і це має бути суд, якому дійсно буде гарантована і забезпечена незалежність. Рішення про образу повинно встановлюватися спрощено (без представлення великої кількості доказів — письмових документів та свідчень, часто боязливих, характерних для сучасних судів) у суді, і в разі його

прийняття з приводу реального факту неправомірної поведінки, має бути підставою для звільнення з посади. Такий підхід уможливить повернення особи від рабського існування до повноправного суспільного життя;

у всіх різновидах правової освіти й виховання формувати свідомість особи за принципом «Я — центр цивілізації», «Я» спроможний змінити життя на краще», а влада при цьому мені допомагає і створює рівні можливості. З цією метою слід по новому організувати діяльність правоохоронних органів на основі принципу правової законності, християнської моральності, відкритості, чесності, їх високого авторитету у населення, спрямовану на захист прав і свобод людини;

реально завершити розроблення якісної системи законодавства України, з чітко визначеним і гарантованим механізмом його реалізації. В основі всієї системи повинна бути Конституція України (біблія правового життя), на виконання і захист якої повинен бути спрямований весь (політичний, економічний, правовий, правоохоронний) ресурс держави. Найнебезпечнішим правопорушенням для українського суспільства повинно визнаватися порушення нормативних приписів Конституції.

На закінчення необхідно зазначити, що започатковане вивчення американського досвіду функціонування правової системи і державного будівництва є надзвичайно цінним, важливим. Цей досвід охопив знання, мудрість, уміння, практику життя і державотворення всіх націй планети, всіх цивілізацій. Основою американського способу життя проголошена достеменно свобода особи, права і свободи людини, гарантом яких виступає в цілому Американська держава, її правова система з високорозвинутою судовою владою. Тому і надалі доцільно продовжувати опанування, дослідження і вивчення цього досвіду.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Навчальні підручники і посібники з проблем теорії держави та права

1. *Абдулаев М. И.* Теория государства и права: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2003.
2. *Алексеев С. С.* Общая теория права: В 2 т. — М.: Юрид. лит., 1981. — Т. 1 — 360 с.
3. *Алексеев С. С.* Теория права. — М.: Издательство "БЕК", 1994. — 224 с.
4. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999.
5. *Алексеев С. С.* Тайна права: Его понимание, назначение, социальная ценность. — М.: Издательство "Норма", 2001.
6. Большой юридический словарь/ Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — М.: Инфра — М., 2000. — 704 с.
7. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. — М.: ИКФ Омега-Л, 2002. — 608 с.
8. *Туманов В. А.* О развитии сравнительного правоведения. — М., 1982.
9. *Григонис Э. П.* Теория государства и права: Курс лекций. — СПб.: Питер, 2002.
10. *Давид Р., Жоффре — Спинози К.* Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1999. — 400 с.
11. *Давид Р.* Сравнительное право: Очерки сравнительного права. — М., 1981.
12. *Дмитрук В. Н.* Теория государства и права: Учеб. пособие. — М.: Амалфея, 1998.
13. *Егоров С. Н.* Аксиоматические основы теории права. — СПб.: Издательство "Лексикон", 2001.
14. *Жалинский А., Рерихт А.* Введение в немецкое право. — М.: Спартак, 2001. — 767 с.
15. *Жеругов Р. Т.* Теория государства и права. — М., 1995.
16. Загальна теорія держави і права/ За редакцією академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком, 1997. — 320 с.

17. Загальна теорія держави і права/ М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002.
18. Зайчук. О. В. Правова система США. — К., 1992.
19. Зарубинский Е. А. Конспект лекций по теории государства и права. — М., 1995.
20. Ильин И. А. Теория права и государства / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. — М.: Издательство "Зерцало", 2003. — 400 с.
21. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. — М.: Юрист, 1999. — 335 с.
22. Кельман М. С. Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): Підручник. — К.: Кондор, 2002.
23. Керимов Д. А. Методология права. — М.: Аванта+, 2000. — 560 с.
24. Кнапп Б. Крупные системы права в современном мире: Мусульманское право. Структура и основные понятия. — М., 1984.
25. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Курс лекций. — М., 1995.
26. Кондратьев Р. І. Локальні норми права. — Хмельницький, 2001.
27. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. — М., 1993.
28. Котлюк В. О. Основы держави і права. — К., 1998.
29. Котлюк В. О. Теорія права. — К.: Вентури, 1996.
30. Кравчук М. В. Проблемы теории держави і права (опорні конспекти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: ВД "Професіонал", 2004. — 400 с.
31. Лейст О. Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права. — М.: Зерцало-М, 2002.
32. Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право: Навчальний посібник для студентів факультетів юридичного, міжнародного права, міжнародних відносин. — К.: Вільбор, 1997. — 256 с.
33. Любашин В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В. Теория государства и права: Учебное пособие. — Ростов н/Д: Издательский центр "Март", 2002. — 512 с.
34. Мартыненко П. Ф. Сравнительное конституционное право. — К., 1987.
35. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира: Учебное пособие. — М.: ИКД "Зерцало-М", 2001. — 400 с.
36. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. Учебное пособие. — М.: Проспект, 1999. — 504 с.
37. Масюкевич О. П. Теория государства и права. — М.: Дашков и К^о, 2002.
38. Молдован В. В. Судові органи: Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН. Опорні конспекти. — К.: Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2002.
39. Морозова Л. А. Теория государства и права: Учебник. — М.: Юрист, 2002. — 414 с.
40. Нересяню В. С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов. — М.: Издательство "Норма", 2001.
41. Оборотов Ю. М. Традиції та новачі у правовому розвитку: Монографія. — О.: Юридична література, 2001. — 160 с.
42. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): Монографія. — О.: Юридична література, 2002. — 280 с.
43. Общая теория государства и права: Академический курс в 2 т. / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. — М., 1998.
44. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юрист, 1996.
45. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; Под общей ред. А. С. Пиголкина. — М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996.
46. Окішневич Л. Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987.
47. Очерки парламентского права (зарубежный опыт). — М., 1993.
48. Очерки сравнительного права. — М., 1981.
49. Папаян Р. А. Христианские корни современного права. — М.: Издательство "Норма", 2002. — 416 с.
50. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.

51. Правові системи сучасності: Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчик, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; за заг. ред. В. С. Журавського. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 206 с.
52. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. — д. ю. н., проф. А. Я. Сухарев. — М.: Изд-во "Норма", 2001. — 840 с.
53. Правознавство: Навчальний посібник / М. В. Кравчук, З. С. Гладун, В. К. Гришук та ін.; За ред. М. В. Кравчука. — 2-ге вид., перероб. та доп. — Тернопіль: Карт-бланш, 2003. — 408 с.
54. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общей ред. члена-корр. РАН, доктора юридических наук, проф. В. С. Нерсесянца. — М., 1999. — 832 с.
55. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Авт.-упорядник М. В. Кравчук — Тернопіль, 2002. — 166 с.
56. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. доктора юридических наук, проф. М. Н. Марченко. — М.: Проспект, 1999. — 504 с.
57. Протасов В. Н. Теория права и государства: Проблемы теории права и государства. Вопросы и ответы. — М.: Новый юрист, 1999. — 240 с.
58. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. — К., 1995.
59. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира: Справочник. — М., 1993.
60. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996.
61. Савченко А. В. Федеральні правоохоронні органи США: місія організаційна структура та застосування кримінального законодавства: Навч. посібник. — К.: Текст, 2003. — 122 с.
62. Садагдар М. І. Основи мусульманського права. — М., 1968.
63. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. — М., 1993.
64. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — 220 с.
65. Скажун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — 656 с.
66. Словарь терминов по теории государства и права: Учеб. пособие / Рук. авт. кол. Н. И. Панов. — Х.: Основа, 1997.
67. Советский энциклопедический словарь/ Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1986. — 1600 с.
68. Спиридонов Л. И. Теория государства и права. — М.: "Фирма Гардарика", 1996.
69. Сравнительное правоведение. — М., 1978.
70. Сурілов О. В. Теорія держави і права. — О., 1998.
71. Теория государства и права /Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юристъ, 1999. — 592 с.
72. Теория государства и права /Под ред. А. В. Венгерова. — М., 1995.
73. Теория государства и права: Учебник для вузов/ Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. — 640 с.
74. Теория государства и права: Курс лекций/ Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1997.
75. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт.-упоряд. М. В. Кравчук. — К.: Атіка, 2003. — 288 с.
76. Теорія держави і права: Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник — 3-тє вид, змін. й доп. / Авт.-упоряд. М. В. Кравчук. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — 247 с.
77. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М., 1996.
78. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.
79. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991—2001 рр. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 288 с.
80. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений/ Под ред. профессора В. Г. Стрекозова. — М., 1995.
81. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. — М.: Юрайт, 1999. — 432 с.
82. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн/ Навчальний посібник. — К., 1992.
83. Шихієн В. І. Судові системи країн світу: Навч. посіб. — У 3 кн. — К.: Юрінком Інтер, 2001.

Спеціальна література
з окремих проблем теорії держави та права

84. Андріюк В. Теоретико-методологічні проблеми юридичного прогнозування // Право України. — 2002. — № 10.
85. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. — К.: Україна, 1999.
86. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — Вип. 13. — К., 2002.
87. Братасюк М. До проблеми герменевтичного аналізу права // Актуальні проблеми правознавства: Науковий збірник ЮІ ТАНГ. — Тернопіль, 2002. — С. 7—17.
88. Братасюк М. Право як втілення метасоціальної та соціокультурної сутності людини: Гуманістичний вимір у праві // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. — Тернопіль, 2001. — С. 6—18.
89. Бутрименко В. Правове регулювання нормотворчої діяльності // Юридичний вісник України. — 2003. — 22—28 лютого. — № 8 (400).
90. Варфоломєєва Т. Правова освіта: критерії професійності // Юридичний вісник України. — 2000. — 18—24 листопада. — № 46.
91. Євдокимов В. О. Право як феномен соціального регулювання та його вплив на розвиток суспільства і держави // Адвокат. — 1997. — № 2.
92. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. — СПб.: Издательство "Лексикон", 2001. — 272с.
93. Зайчук О. В. Правовая система США. — К., 1992.
94. Захаров Є. Громадянське суспільство в Україні // Юридичний вісник України. — 2003. — 26 липня — 1 серпня. — № 30 (422).
95. Засць А. Світоглядні основи праворозуміння // Вісник Акад. прав. наук України. — 1997. — № 2.
96. Ковальський В., Ларін М. Право — це добро та правда // Юридичний вісник України. — 2000. — 6—12 квітня. — № 14.
97. Кельман М. Десять засад демократії // Право України. — 1996. — № 6.
98. Кін Д. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. Олександр Гриценко; Літ. ред. О. Гриценко. — К.: К.І.С., 2000.
99. Колодій А. Принципи права в Україні. — К., 1999.
100. Кондратьєв Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин // Право України. — 2000. — № 2.
101. Кравець В. Право як об'єкт пізнання // Право України. — 2001. — № 6.
102. Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти // Право України. — 2002. — № 9.
103. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. — К.: Артек, 1997.
104. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996.
105. Матузов Н. И. Правовая система и личность. — Саратов, 1987.
106. Наумов А. Судебный прецедент — источник права? // Адвокат. — 1993. — № 3—4.
107. Немовски Н. Право и ценности. — М., 1987.
108. Нерсесянц В. С. Право в системе социальной регуляции. — М., 1986.
109. Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания. — М., 1996.
110. Ониськів М. Глобалізація і правотворення // Право України. — 2002. — № 9.
111. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002. — 352 с.
112. Опришко В. Питання гармонізації законодавства України з міжнародним правом і національними правовими системами // Право України. — 1999. — № 8.
113. Петрова Л. Думки щодо підручника проф. С. С. Алексєєва // Право України. — 1995. — № 2.
114. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997.
115. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". — К.: Критика, 2000.

116. *Світа Г.* Концепція громадянського суспільства: історія та сучасність // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. — Л., 1999.
117. *Селіванов В.* До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. — 2001. — № 7.
118. *Селіванов В.* Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. — 2001. — № 3.
119. *Селіванов В.* Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність // Право України. — 2003. — № 8.
120. *Скомороха В.* Зміцнювати конституційний правопорядок у державі // Право України. — 2002. — № 8.
121. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія. — К.: Інститут держави і права ім. Корещького НАН України, 2000.
122. *Соколов А.* Конституційне право на опір в дзеркалі порівняльного правознавства // Право України. — 1994. — № 11, 12.
123. *Стретович В.* Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування // Право України. — 1998. — № 2.
124. США: Конституція і права громадян. — М., 1987.
125. *Тригубенко Г.* Джерела правового нігілізму в сучасній Україні // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 11.
126. *Туманов А. А.* О развитии сравнительного правоведения // Сов. гос-во и право. — 1982. — № 11.
127. *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993.
128. *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз. — К., 1995.
129. *Шемшученко Ю. С.* Нові організаційні форми здійснення правознавчих наукових досліджень // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. — К., 2002. — Вип. 13.
130. *Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка.* — К., 1996.

Конституція Сполучених Штатів Америки

(Прийнята 17 вересня 1787 р.;
ратифікована у 1789 р.)¹

Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спільки, утвердження правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам та нашим нащадкам благ свободи, установлюємо й запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Стаття I

Розділ 1. Всі ухвалені тут повноваження законодавчої влади надаються Конгресу Сполучених Штатів, який складається з Сенату й Палати представників.

Розділ 2. Палата представників складається з членів, обраних на два роки народом усіх штатів, причому виборці кожного штату повинні відповідати тим самим вимогам, що визначені для виборців найчисленнішої палати законодавчих зборів штату.

Не може бути представником той, хто не досяг двадцятип'ятирічного віку, не був протягом останніх семи років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його обирають.

Представники й прямі податки розподіляються поміж окремими штатами, що мажуть вступити до цієї Спільки, пропорційно чисельності їх населення, для визначення якої до числа всіх вільних людей, включаючи осіб, зобов'язаних кому-небудь службою на кілька років, і виключаючи індіанців, котрі не платять податків, додаються три п'ятих від усіх інших осіб. Такий облік провадитиметься протягом трьох років після першої сесії Конгресу Сполучених Штатів, а потім через кожні десять років таким способом, який буде визначено спеціальним законом. Від кожних тридцяти тисяч жителів не може бути обрано більш як одного представника, але кожен штат повинен мати хоча б од-

¹ Конституція Сполучених Штатів Америки // Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991—2001 рр. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 265—287.

ного представника; а до вчинення такого обліку штат Нью-Гемпшир має обирати трьох, Массачусетс — вісьмох, Род-Айленд і колонія Провиденс — одного, Коннектикут — п'ятьох, Нью-Йорк — шістьох, Нью-Джерсі — чотирьох, Пенсильванія — вісьмох, Делавер — одного, Меріленд — шістьох, Віргінія — десятьох, Північна Кароліна — п'ятьох, Південна Кароліна — п'ятьох і Джорджія — трьох.

Коли відкриваються вакансії у представництві від якогось штату, тоді його виконавча влада повинна призначити вибори для заповнення цих вакансій.

Палата представників обирає свого Спікера та інших посадових осіб, і тільки їй належить право виголошувати й провадити імпічмент.

Розділ 3. Сенат Сполучених Штатів складається з двох сенаторів від кожного штату, обраних на шість років законодавчими зборами штатів, і кожний сенатор має один голос.

Негайно після того, як сенатори зберуться після свого першого обрання, вони повинні розділитися на три по можливості однакові групи. Місця сенаторів першої групи стають вакантними по закінченні другого року, другої групи — по закінченні четвертого року й третьої групи — по закінченні шостого року, так щоб третина Сенату переобиралася кожні два роки; а коли через відставку чи з будь-якої іншої причини вакансії відкриваються в перерві між сесіями законодавчих зборів того чи іншого штату, тоді його виконавча влада може зробити тимчасові призначення, аж поки наступна сесія законодавчих зборів заповнить ці вакансії.

Не може бути сенатором той, хто не досяг тридцятирічного віку, хто не був протягом останніх дев'яти років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його опирають.

Віце-президент Сполучених Штатів є головою Сенату, але може голосувати лише в тому випадку, коли голоси розділяться порівну.

Сенат обирає інших своїх посадових осіб, а також Голову про темпоре для заміщення Віце-президента на час його відсутності або коли він виконує обов'язки Президента Сполучених Штатів.

Сенату належить винятково право здійснювати судочинство у справах імпічменту. Засідаючи з цією метою, сенатори складають присягу або дають урочисту обіцянку. Якщо судять

Президента Сполучених Штатів, головує Головний суддя. Жодна особа не може бути засуджена без згоди двох третин присутніх сенаторів.

Присуд у випадках імпічменту обмежується лише усуненням із посади й позбавленням права обіймати та використовувати будь-яку почесну, відповідальну чи прибуткову посаду на службі Сполучених Штатів; але після особи, визнана винною, все ж підлягає звинуваченню, розслідуванню, суду й покаранню відповідно до закону.

Розділ 4. Час, місце й спосіб обрання сенаторів та представників визначаються в кожному штаті його законодавчими зборами; але Конгрес може в будь-який час своїм законом запровадити чи змінити такі правила, за винятком положення про місце обрання сенаторів.

Конгрес збирається не рідше одного разу на рік, і його сесії починаються в перший понеділок грудня, якщо законом не буде визначено іншого дня.

Розділ 5. Кожна палата вирішує питання, пов'язані з результатами виборів, повноваженнями й правомірністю обрання її членів, і більшість кожної з палат складає кворум, необхідний для ведення справ; але присутня меншість може переносити засідання з одного дня на інший і має право вживати до відсутніх членів такі стягнення й примусові заходи, до яких та чи інша палата вважатиме за необхідне вдатися.

Кожна палата може установляти свої регламент засідань, крім своїх членів за порушення порядку й двома третинами голосів виключати таких із свого складу.

Кожна палата веде протокол своїх засідань і періодично публікує його, за винятком тих розділів, які, на думку членів палати, мають таємний характер; а відомості про голоси "за" і "проти", подані членами тієї чи іншої палати з якого-небудь питання, за бажанням однієї п'ятої присутніх записують до протоколу.

Жодна з палат під час сесії Конгресу не може без згоди іншої палати відкласти свої засідання більш ніж на три дні або ж призначити їх не в тому місці, де повинні засідати обидві палати.

Розділ 6. Сенатори й представники дістають за свою службу винагороду, визначену законом і окрім державної зради, тяжкого кримінального злочину й порушення громадського порядку, вони захищені від арешту під час їх присутності на сесії відповідної

палати, а також по дорозі туди чи назад; за слова ж і суперечки в тій чи іншій палаті вони не можуть бути притягнуті до відповідальності в будь-якому іншому місці.

Жоден сенатор чи представник не може бути призначений протягом часу, на який його обрано, на будь-яку цивільну посаду на службі Сполучених Штатів, якщо цю посаду створено або пов'язану з нею платню збільшено в означений період, і жодна особа, яка обіймає будь-яку посаду на службі Сполучених Штатів, не може бути членом тієї чи іншої палати, поки перебуває на тій посаді.

Розділ 7. Всі білли про збір державних доходів складаються в Палаті представників, але Сенат може пропонувати поправки до них і брати участь у їх обговоренні, як і з приводу інших законопроектів.

Кожен білл, ухвалений Палатою представників та Сенатом, перш як стати законом, подається на розгляд Президентові Сполучених Штатів. Якщо Президент схвалює білл, то підписує його, а в супротивному разі повертає із своїми запереченнями до тієї палати, звідки він вийшов, і палата, після внесення тих заперечень повністю до свого протоколу засідання, переглядає білл. Якщо після такого перегляду білл буде схвалено двома третинами голосів палати, він разом із запереченнями Президента передається до другої палати, де його також переглядають, і, коли схвалить двома третинами голосів цієї палати, білл стає законом. Але в усіх таких випадках обидві палати вдаються до поіменного голосування, й імена осіб, які голосували "за" чи "проти" білля, вносяться відповідно в протоколи засідань кожної з палат. Якщо Президент не поверне білля протягом десяти днів (не враховуючи неділя), білл стає законом, так само, як коли б Президент підписав його; білл не стає законом лише в тому випадку, коли його неможливо було повернути до Конгресу через те, що Конгрес переніс свої засідання.

Будь-яка ухвала, резолюція чи постанова, для яких необхідна згода Сенату й Палати представників (за винятком рішень про перенесення засідань), подаються Президентові Сполучених Штатів і тільки після його схвалення набувають чинності; у разі ж несхвалення вони повинні бути знов затверджені двома третинами голосів Сенату й Палати представників відповідно до тих правил й умов, які визначені щодо біллів.

Розділ 8. Конгрес має право:

— запроваджувати й стягувати податки, мита, данини й акцизи збори для того, щоб сплачувати борги й забезпечувати спільну оборону та загальний добробут Сполучених Штатів; при цьому всі мита, податки й акцизи збори мають бути однакові на всій території Сполучених Штатів;

— робити позики від імені Сполучених Штатів;

— регулювати торгівлю з чужоземними державами, між окремими штатами та з індіанськими племенами, між

— установляти однакові правила про натуралізацію та однакові закони про банкрутство на всій території Сполучених Штатів;

— карбувати гроші, регулювати їх вартість та вартість чужоземної монети, визначати одиниці мір і ваги;

— визначати покарання за підробку державних цінних паперів та обігових грошей Сполучених Штатів;

— засновувати поштові служби та поштові шляхи;

— заохочувати розвиток наук і ремесел, забезпечуючи на певний термін авторам та винахідникам виняткове право на їх відповідні твори та відкриття;

— засновувати підлегли Верховному суду судові органи;

— визначати й карати морський розбій, тяжкі злочини у відкритому морі та інші порушення міжнародного права;

— оголошувати війну, видавати каперські свідоцтва та дозволи на репресалії й установляти правила стосовно арештів на суходолі та на морі;

— набирати й утримувати війська; проте ніякі грошові асигнування на ці потреби не повинні робитися більш як на дворічний термін;

— створювати й утримувати флот;

— видавати правила для керування й організації суходільних та морських сил;

— забезпечувати скликання міліції для виконання законів Спліки, придушення повстань і відбиття нападів;

— вживати заходів щодо організації, озброєння й дисциплінування міліції та щодо керування тією її частиною, яка може бути використана на службі Сполучених Штатів, зберігаючи за відповідними штатами право призначати офіцерів і навчати міліцію згідно із статутними правилами, визначеними Конгресом;

— користуватися в усіх випадках винятково законодавчою

владою в наданому котримсь із штатів округі (що не перевищуватиме десяти квадратних миль), який, за згодою Конгресу, стане місцем перебування Уряду Сполучених Штатів, а також здійснювати подібну владу на всіх місцях, придбаних за згодою законодавчих зборів штату, що стане місцем перебування Уряду для побудови фортів, державних складів, арсеналів, доків та інших необхідних споруд; а також створювати всі потрібні й належні закони для здійснення як згаданих вище прав, так і всіх інших прав, якими ця Конституція наділяє Уряд Сполучених Штатів або ж його органи чи урядовці.

Розділ 9. До 1808 року Конгрес не може забороняти переміщення чи ввезення тих осіб, кого будь-який із існуючих нині штатів матиме за потрібне допустити, але таке ввезення може обкладатися податком чи митом, не більшим як десять доларів за кожну особу.

Не повинна припинятися дія привілею habeas corpus, якщо тільки цього не вимагатиме громадська безпека у випадку загрози чи вторгнення.

Не можуть ухвалюватися білли про позбавлення громадянських та майнових прав чи будь-які закони ex post facto.

Не дозволяється обкладання подушним чи іншими прямими податками інакше як відповідно до перепису чи згаданого вище обліку населення.

Не можуть накладатися податки чи мита на предмети, що вивозяться до будь-якого штату.

Не повинна надаватися перевага портам одного штату перед портами іншого через будь-які торговельні чи фінансові розпорядження, а судна, що прибули до чи із котрогось штату, не повинні зазнавати примусу, щоб заходити до порту іншого штату й там розвантажуватися чи платити мита.

Ніякі грошові виплати із держбюджету не повинні робитися інакше як відповідно до передбаченого законом призначення, і час від часу мають публікуватися докладні звіти про державні прибутки й видатки.

Сполучені Штати не дарують ніяких дворянських титулів, і жодна особа, яка обіймає будь-яку оплачувану чи почесну посаду на службі Сполучених Штатів, не може без згоди Конгресу прийняти той чи інший дарунок, винагороду, посаду чи титул від будь-якого короля, принца або чужоземної держави.

Розділ 10. Жоден штат не може входити в будь-які договори, спілки чи конфедерації; видавати каперські посвідчення та дозволи на репресалії; карбувати гроші; випускати кредитні білети; дозволяти виплату боргів будь-чим, окрім золотих та срібних монет; ухвалювати білли про позбавлення громадянських та майнових прав, закони ex post facto або закони, що порушують довірливі зобов'язання, а також дарувати дворянські титули.

Жоден штат не може без згоди Конгресу обкладати митом чи зборами імпорт і експорт товарів, за винятком випадків, коли це необхідно для здійснення законів штату про нагляд, при цьому чистий прибуток від усіх зборів і мита, накладених штатом на імпорт і експорт, надходить у користування держбюджету Сполучених Штатів, і всі подібні закони підлягають перегляду й контролю Конгресом.

Жоден штат не може без згоди Конгресу ухвалювати будь-які тоннажні збори, утримувати в мирний час війська чи військові кораблі, укладати будь-які угоди чи заставні договори з іншим штатом чи з чужоземною державою, а також вступати у війну, якщо тільки він не зазнав нападу або ж не перебуває в такій безпосередній небезпеці, коли зволікання неприпустиме.

Стаття II

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну, і вибори його та Віце-президента, який обирається на той самий термін, здійснюються таким чином.

Кожен штат признає в ухваленому його законодавчими зборами порядку виборців у кількості, що дорівнює загальному числу сенаторів і представників, яких штат має право посылати до Конгресу, але не можуть бути призначені виборцями сенатори, представники й особи, які обіймають відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів.

Виборці збираються у своїх штатах і голосують бюлетенями за обох осіб, із котрих хоча б одна не повинна бути мешканцем одного з ними штату. Потім вони складають список усіх осіб, за яких подавалися голоси, із зазначенням числа голосів, поданих за кожного з них. Виборці підписують і засвідчують список, а тоді пересилають, у запечатаному вигляді, в місце перебування Уряду Сполучених Штатів на ім'я Голови Сенату. Голова Сенату в присутності Сенату й Палати представників розпечатує всі

засвідчені списки, після чого підраховуються голоси. Особа, яка отримала найбільше число голосів, стає Президентом, якщо тільки це число перевищить половину всього числа виборців. Коли ж це більшість голосів отримали кілька осіб чи за них подано однакове число голосів, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями одного з них Президентом; а коли жодна особа не збере більшості голосів, то Палата представників таким самим способом обирає Президента з числа п'яťох осіб, які отримали найбільше число голосів. Але при такому обранні Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос, виборчий кворум для цієї мети становить дві третини штатів, а для обрання необхідна більшість усіх голосів. Особа, яка отримала після обрання Президента найбільше число голосів, у будь-якому випадку вважається Віце-президентом. Але якщо з'ясується, що двоє осіб чи більше мають однакову кількість голосів, то Сенат обирає з-поміж них Віце-президента шляхом подання бюлетенів.

Конгрес може визначати час обрання виборців і день, коли вони подають свої голоси; цей день повинен бути єдиний для всієї території Сполучених Штатів.

Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не має громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятирічного віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

У разі усунення Президента з посади чи його смерті, відставки або неспроможності здійснювати пов'язані з посадою права та обов'язки, вони переходять до Віце-президента; на випадок усунення, смерті чи неспроможності Президента й Віце-президента здійснювати права та обов'язки Конгрес може визначити законом посадову особу, яка повинна діяти як Президент, і така особа діятиме надалі, аж поки будуть усунуті причини, що перешкоджають Президентіві здійснювати свої обов'язки, чи буде обрано нового Президента.

Президент у визначені строки дістає за свою службу винагороду, що не може збільшуватися чи зменшуватися протягом періоду, на який його обрано, і протягом цього періоду він не може діставати ніякої іншої грошової винагороди від Сполучених Штатів чи від будь-якого штату.

Перед вступом на пост Президент складає таку присягу або дає урочисту обіцянку: "Я урочисто клянусь (або обіцяю), що я чесно виконуватиму обов'язки Президента Сполучених Штатів і в міру сил своїх охоронятиму, захищатиму й підтримуватиму Конституцію Сполучених Штатів".

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів і міліції окремих штатів, коли вона призивається на дійсну службу Сполучених Штатів; він може вимагати від керівника кожного виконавчого департаменту письмової думки з будь-якого питання, що стосується його компетенції; він має право відстрочувати виконання вироків, а також надавати помилування за злочини, скоєні проти Сполучених Штатів, за винятком засудження шляхом імпічменту.

Він має право, за порадою і згодою Сенату, укласти міжнародні угоди за умови, що їх схвалить дві третини присутніх сенаторів; за порадою і згодою Сенату призначати послів та інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців Сполучених Штатів, про призначення яких у цій Конституції немає інших настанов і посади яких засновані законом; однак Конгрес може законом надати право призначати нижчих урядовців, яких вважатиме за потрібне, самому лише Президентіві, судам або головам департаментів.

Президент має право заповнювати всі вакансії, що відкриваються в період між сесіями Сенату, надаючи посадові повноваження на термін до закінчення найближчої сесії Сенату.

Розділ 3. Президент періодично подає Конгресу інформацію про стан Спільки й пропонує на його розсуд такі заходи, які вважатиме за необхідні й корисні; у надзвичайних випадках він може скликати обидві палати або одну з них, а у випадку незгоди між палатами щодо часу відкладання сесії може сам переносити їх на такий час, який вважатиме за потрібний; він приймає послів та інших повноважних представників, забезпечує точне виконання законів і визначає повноваження всіх посадових осіб Сполучених Штатів.

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпічменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та порушеннях.

Стаття III

Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному суду й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес. Судді як Верховного, так і нижчих судів зберігають свої посади, поки до них немає претензій, і у визначені строки дістають за свою службу винагороду, яка не може бути зменшена, поки вони перебувають на посаді.

Розділ 2. Судова влада поширюється на всі справи, що розв'язуються за законом і правом справедливості, виникають на основі цієї Конституції, законів Сполучених Штатів, міжнародних угод, що укладені чи будуть укладені Сполученими Штатами; на всі справи, що стосуються послів, інших повноважних представників та консулів; на всі справи адміралтейства та інші морські справи, в яких Сполучені Штати є стороною; на всі спори між двома чи більше штатами, між штатом і громадянами іншого штату, між громадянами різних штатів, між громадянами одного штату за позовами про землі, даровані різними штатами, а також між штатами чи його громадянами та чужоземними державами, громадянами чи підданими.

Усі справи, що стосуються послів, інших повноважних представників та консулів, а також справи, де однією із сторін є якийсь штат, підсудні Верховному суду як першій інстанції. У всіх інших зазначених вище випадках Верховний суд є апеляційною інстанцією, що розв'язує як питання права, так і факту з тими обмеженнями і відповідно до тих правил, що їх запровадить Конгрес.

Усі справи про злочини, за винятком випадків імпичменту, підсудні суду присяжних, і судовий розгляд відбувається в тому штаті, де скоєно злочин, а якщо його скоєно за межами штату, то суд відбувається в тому місці чи місцях, які визначить Конгрес.

Розділ 3. Зрадою Сполучених Штатів вважається тільки розв'язання війни проти них, приєднання до їх ворогів, надання ворогам допомоги та послуг. Ніхто не може бути визнаний винним у державній зраді, якщо це не буде підтвержено свідченнями двох свідків інкримінованого акту чи власним зізнанням у відкритому судовому засіданні.

Конгрес має право визначати покарання за зраду, але засудження за зраду не повинне тягти за собою позбавлення громадянських прав чи конфіскацію майна інакше, як за життя засудженого.

Стаття IV

Розділ 1. Цілковитою повагою і довірою повинні користуватися в кожному штаті офіційні акти, документи й судові рішення будь-якого штату. Конгрес може через загальні закони запроваджувати способи визначення законності таких актів, документів і судових рішень, а також їх сили.

Розділ 2. Громадяни кожного штату мають право на всі привілеї та свободи.

Особа, звинувачена в будь-якому штаті у державній зраді, тяжкому карному чи іншому злочині, яка переховуватиметься від правосуддя і буде виявлена в іншому штаті, повинна на вимогу виконавчої влади штату, з якого вона втекла, бути видана для доставлення в штат, юрисдикції якого підлягає цей злочин.

Жодна особа, яка була зобов'язана до служби чи роботи у будь-якому із штатів, відповідно до його законів, та втекла до іншого штату, не може на підставі тамтешніх законів чи постанов звільнитися від цієї служби чи роботи й повинна бути видана на вимогу сторони, яка має право зобов'язувати до такої служби чи роботи.

Розділ 3. Конгрес може приймати до цієї Спільки нові штати, але не може утворювати чи засновувати нові штати у межах юрисдикції іншого штату; так само не можуть без згоди законодавчих зборів заінтересованих штатів і Конгресу утворюватися нові штати шляхом злиття двох чи більше штатів або їх частин.

Конгрес має право розпоряджатися територією чи іншою власністю, що належить Сполученим Штатам, і видавати у зв'язку з цим усі необхідні правила й постанови, але ніщо в цій Конституції не може тлумачитися на шкоду законним домаганням Сполучених Штатів чи будь-якого окремого штату.

Розділ 4. Сполучені Штати гарантують кожному штату у цій Спільці республіканську форму правління й охорону кожного з них від нападу ззовні, а на прохання законодавчих зборів чи виконавчої влади (коли законодавчі збори не можуть бути зібрані) — і від внутрішніх виявів насильства.

Стаття V

Коли дві третини членів обох палат визнають за необхідне, Конгрес вносить поправки до цієї Конституції або ж на вимогу законодавчих зборів двох третин штатів скликає Конвент для внесення поправок, які в обох випадках набувають обов'язкової

сили й значення як частина Конституції, якщо будуть ратифіковані законодавчими зборами трьох чвертей або ж конвентами в трьох чвертях штатів, залежно від того, який із цих двох способів ратифікації запропонує Конгрес. Але жодна поправка, прийнята до 1808 року, не може хоч будь-яким чином зачіпати перше й четверте положення дев'ятого розділу першої статті, й жоден штат без його згоди не може бути позбавлений однакового з іншими голосу в Сенаті.

Стаття VI

Усі борги й зобов'язання, що існували до прийняття цієї Конституції, зберігають для Сполучених Штатів таку саму юридичну силу, яку вони мали за Конфедерації.

Ця Конституція і закони Сполучених Штатів, видані на її виконання, так само, як і всі угоди, що укладені чи будуть укладені Сполученими Штатами, є найвищим законом країни, й судді кожного штату зобов'язані їх виконувати, хоч би в конституційних чи законах окремих штатів траплялися протилежні ухвали.

Згадані вище сенатори й представники, як і члени законодавчих зборів окремих штатів, а також усі посадові особи виконавчої та судової влади Сполучених Штатів та окремих штатів зобов'язуються присягою чи урочиствою обіцянною дотримуватися цієї Конституції. Але при цьому ніколи не може вимагатися належність до будь-якої релігії як умова, щоб обіймати ту чи іншу посаду або виконувати певні громадські обов'язки у Сполучених Штатах.

Стаття VII

Достатньо ратифікації конвентами дев'яти штатів для прийняття цієї Конституції штатами, що стверджують її вказаним чином.

Опрацьовано на Конвенції при одностайній згоді присутніх штатів, 17 вересня року Божого 1787.

Поправка I (1791)

Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували б свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків.

Поправка II (1791)

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, право народу зберігати й носити зброю не підлягає обмеженню.

Поправка III (1791)

У мирний час жоден солдат не повинен бути прикомандирований на постій до будь-якого будинку без згоди його власника; а під час війни це дозволяється лише у передбачених законом випадках.

Поправка IV (1791)

Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необґрунтованих обшуків чи затримань не повинне порушуватися, і ордери на обшук чи затримання не можуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочиствою обіцянною. Такі ордери повинні містити докладний опис місця обшуку, а також осіб чи майна, що підлягають арешту.

Поправка V (1791)

Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються суходільних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпекою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин; нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі; ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду; ніяку приватну власність не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

Поправка VI (1791)

У всіх випадках карного переслідування звинувачуваний має право на швидкий і прилюдний суд без сторонніх присяжних того штату й округу, де скоєно злочин, причому цей округ повинен бути заздалегідь визначений законом; звинувачуваний має право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви

звинувачення й дали очну ставку із свідками, які свідчать проти нього; звинувачуваний може вимагати примусового виклику своїх свідків і користуватися допомогою адвоката для захисту.

Поправка VII (1791)

Для судових справ, заснованих на загальному праві з ціною позову, що перевищує двадцять доларів, зберігається право на суд присяжних, і жоден факт, що його розглядають присяжні, не повинен переглядатися будь-яким судом Сполучених Штатів інакше, як на основі положень загального права.

Поправка VIII (1791)

Не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися завеликі штрафи, накладатися жорстокі й незвичайні покарання.

Поправка IX (1791)

Перелік у Конституції певних прав не повинен тлумачитись як заперечення чи обмеження інших прав, що зберігаються за народом.

Поправка X (1791)

Повноваження, не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені нею ж окремому штату, залишаються відповідно за штатами або за народом.

Поправка XI (1793)

Судова влада Сполучених Штатів не повинна тлумачитись як така, що поширюється на будь-яку судову справу, що вирішується за законом чи правом справедливості, якщо ця справа порушена або провадиться проти одного із штатів громадянами іншого штату або ж громадянами чи підданими будь-якої чужої держави.

Поправка XII (1804)

Виборці збираються у своїх штатах і голосують бюлетенями за Президента й Віце-президента, з яких хоча б один не повинен бути мешканцем одного з ними штату; в бюлетенях вони називають особу, пропонувану на посаду Президента, і в окремих бюлетенях — особу, пропонувану на посаду Віце-президента; потім вони складають окремі списки всіх осіб, запропонованих

на посаду Президента, і всіх осіб, запропонованих на посаду Віце-президента, з кількістю голосів, поданих за кожного з них; підписавши та засвідчивши ці списки, вони пересилають їх у запечатаному вигляді на ім'я Голови Сенату в місце перебування Уряду Сполучених Штатів. Голова Сенату в присутності Сенату й Палати представників розпечатує всі засвідчені списки, й тоді роблять підрахунок голосів. Особа, яка отримала на виборах Президента найбільше число голосів, стає Президентом, якщо тільки це число перевищує половину всіх виборців, коли ж ніхто не отримає такої більшості, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями Президента з числа трьох осіб, які балотувалися на посаду Президента й отримали найбільше число голосів. Але на виборах Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос; кворум для цієї мети становить дві третини штатів, кожний з яких представлений одним або кількома депутатами, і для обрання необхідна більшість усіх штатів. Якщо ж Палата представників, коли право обрання перейде до неї, не обере Президента до четвертого числа наступного березня, то, так само як і у випадку смерті чи будь-якої іншої конституційної неспроможності, виконувати обов'язки Президента повинен Віце-президент.

Особа, яка отримала найбільшу кількість голосів на виборах Віце-президента, стає Віце-президентом, якщо ця кількість перевищує половину всіх виборців; якщо ж ніхто не отримає такої більшості, Сенат обирає Віце-президента з двох кандидатів, які отримали найбільше число голосів; кворум для цієї мети становить дві третини всіх сенаторів, і для обрання необхідна їх більшість. Але жодна особа, яка згідно з Конституцією не може бути обрана на посаду Президента, не підлягає обранню й Віце-президентом Сполучених Штатів.

Поправка XIII (1865)

Розділ 1. Ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено.

Розділ 2. Конгресу надається право запроваджувати в життя цю статтю через відповідне законодавство.

Поправка XIV (1868)

Розділ 1. Усі особи, народжені чи натуралізовані у Сполучених Штатах і підлеглі їх владі, є громадянами Сполучених Штатів і того штату, в якому вони проживають. Жоден штат не повинен видавати чи запроваджувати закони, що обмежують привілеї та вольності громадян Сполучених Штатів, також не повинен жоден штат позбавляти будь-яку особу життя, свободи чи власності без належного судового процесу й не повинен відмовляти будь-якій особі, підлеглій його владі, в однаковому для всіх захисті законами.

Розділ 2. Кількість представників визначається для штатів пропорційно їх населенню, враховуючи всіх жителів кожного штату, за винятком неоподатковуваних індіанців. Але якщо при обранні виборців Президента та Віце-президента Сполучених Штатів на виборах представників до Конгресу, адміністративних і судових урядовців штату або членів його законодавчих зборів буде відмовлено в праві голосу жителю штату чоловічої статі, який досяг віку двадцяти одного року і є громадянином Сполучених Штатів, або якщо це право буде якимось чином обмежене, окрім як за участь у заколоті чи за інший злочин, то число представників цього штату має бути зменшене у пропорції, наявній між числом таких громадян чоловічої статі й кількістю всіх громадян чоловічої статі, які досягли віку двадцяти одного року.

Розділ 3. Ніхто не може бути сенатором чи представником у Конгресі, виборцем Президента й Віце-президента, а також обіймати цивільну чи військову посаду на службі Сполучених Штатів або будь-якого із штатів, якщо він, прийнявши спочатку присягу як член Конгресу або як посадова особа Сполучених Штатів, або як член законодавчих зборів будь-якого штату, або як урядовець виконавчої чи судової влади штату в тому, що він дотримуватиметься Конституції Сполучених Штатів, згодом дозвізь участь у повстанні чи заколоті проти них або надасть допомогу чи послугу їх ворогам. Однак Конгрес двома третинами голосів кожної палати може скасувати таке обмеження прав.

Розділ 4. Має незаперечну чинність зроблений з дозволу закону державний борг Сполучених Штатів, враховуючи також борги на виплату пенсій та винагород за службу при придушенні повстання чи заколоту. Але ні Сполучені Штати, ні будь-який штат не повинні брати на себе зобов'язання й виплачувати борги, зроблені на підтримку повстання чи заколоту проти Спо-

лучених Штатів, і не прийматимуть претензій, пов'язаних із втратою чи звільненням будь-якого раба, оскільки всі зазначені борги, зобов'язання й грошові претензії визнаються незаконними й недійсними.

Розділ 5. Конгресу надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Поправка XV (1870)

Розділ 1. Громадяни Сполучених Штатів не повинні позбавлятися виборчих прав чи обмежуватися в них Сполученими Штатами або окремими штатами з огляду на расу, колір шкіри чи колишнє перебування в рабстві.

Розділ 2. Конгресу надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Поправка XVI (1913)

Конгресу надається право накладати й збирати податки з прибутків, хоч би з якого джерела вони походили, незалежно від їх розподілу між окремими штатами й безвідносно до будь-яких переписів чи обліків населення.

Поправка XVII (1913)

До складу Сенату входять по два сенатори від кожного штату, яких обирає народ штату на шість років; кожен сенатор має один голос. Виборці кожного штату повинні відповідати тим самим вимогам, що й виборці найчисленнішої палати законодавчих зборів штатів.

Коли відкриваються вакансії у представництві того чи іншого штату в Сенаті, виконавча влада штату признає вибори з метою заміщення цих вакансій. При цьому законодавчі збори штату можуть уповноважити його виконавчу владу на здійснення тимчасових призначень, аж поки вакансії заповняться особами, обраними на виборах за рішенням законодавчих зборів.

Ця поправка не може бути витлумачена так, щоб уплинути на обрання чи термін повноважень будь-якого сенатора, обраного до того, коли поправка набуде чинності як частина Конституції.

Поправка XVIII (1919)

Розділ 1. Через рік після ратифікації цієї статті в Сполучених Штатах і на всіх підвладних їм територіях забороняється

виробництво, продаж чи перевезення, а також ввезення алкогольних напоїв для їх споживання.

Розділ 2. У світлі зазначеного вище Конгресу й окремим штатам надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Розділ 3. Ця стаття не набуде чинності, якщо вона протягом семи років після представлення Конгресом на схвалення окремим штатам не буде ратифікована як поправка до Конституції законодавчими зборами штатів за процедурою, передбаченою Конституцією.

Поправка XIX (1920)

Розділ 1. Право громадян Сполучених Штатів на участь у виборач не повинно заперечуватися чи обмежуватися з огляду на їх стать як Сполученими Штатами, так і окремими штатами.

Розділ 2. Конгресу надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Поправка XX (1930)

Розділ 1. Термін повноважень Президента та Віце-президента закінчується опівдні 20 січня, а термін повноважень сенаторів і представників — опівдні 3 січня того року, коли ці повноваження мали б закінчуватися, якщо ця стаття не була ратифікована, і від цього ж часу починається термін повноважень їх наступників.

Розділ 2. Конгрес збирається не рідше одного разу на рік, і його сесії починаються опівдні 3 січня, якщо тільки Конгрес не визначить законом іншого дня.

Розділ 3. У разі смерті новообраного Президента ще до початку терміну його повноважень Президентом стає новообраний Віце-президент. Якщо Президента не обрано на момент, визначений для початку терміну його повноважень, або якщо новообраний Президент не вступить на посаду, то новообраний Віце-президент виконуватиме обов'язки Президента, аж поки той вступить на посаду. В тому випадку, коли ні новообраний Президент, ні новообраний Віце-президент не вступитиме на посаду, Конгрес своїм законом ухвалює, хто виконуватиме зазначені обов'язки, й така особа діятиме як Президент, аж поки Президент чи Віце-президент не вступлять на посаду.

Розділ 4. Конгрес має право вживати заходів у разі смерті однієї з тих осіб, із числа яких Палата представників обирає Президента, коли право обрання переходить до неї, і в разі смерті однієї з тих осіб, із числа яких Сенат обирає Віце-президента, коли право обрання переходить до нього.

Розділ 5. Розділи 1 і 2 набудуть чинності 15 жовтня, що настане після ратифікації цієї статті.

Розділ 6. Ця стаття не набуде чинності, якщо її не ратифікують як поправку до Конституції законодавчі збори трьох чвертей усіх штатів протягом семи років від часу її подання на ратифікацію.

Поправка XXI (1933)

Розділ 1. Цим скасовується Вісімнадцята поправка до Конституції Сполучених Штатів.

Розділ 2. Забороняються здійснювані з порушенням чинного законодавства ввезення і перевезення алкогольних напоїв до будь-якого штату, на територію або до володінь Сполучених Штатів для реалізації й споживання.

Розділ 3. Ця стаття не набуде чинності, якщо протягом семи років від часу подання її Конгресом на ратифікацію штатам її не ратифікують як поправку до Конституції конвенти штатів відповідно до приписів Конституції.

Поправка XXII (1951)

Розділ 1. Жодна особа не може бути обрана на посаду Президента більш, ніж двічі, й жодна особа, яка понад два роки заступала Президента або виконувала його обов'язки протягом того терміну, на який Президентом була обрана інша особа, не може бути обрана на посаду Президента більше одного разу. Однак ця стаття не стосується того, хто обіймає посаду Президента на момент її подання Конгресом, а також не повинна правити за перешкоду для особи, що заміщає Президента чи виконує обов'язки Президента, здійснювати ці функції протягом решти визначеного терміну після набуття цією статтею чинності.

Розділ 2. Ця стаття не набуде чинності, якщо її не ратифікують як поправку до Конституції законодавчі збори трьох чвертей усіх штатів протягом семи років від дня її подання Конгресом на схвалення штатам.

Поправка XXIII (1961)

Розділ 1. Округ, що є місцем перебування Уряду Сполучених Штатів, признає відповідно до процедури, яку може ухвалити Конгрес:

— виборців Президента й Віце-президента у кількості, що дорівнює загальному числу сенаторів та представників у Конгресі, на яку Округ мав би право, коли б він був штатом, але ні в якому разі не більше, ніж найменш населений штат; вони додаються до числа виборців, яких признають штати, але для цілей обрання Президента й Віце-президента вони вважатимуться виборцями, яких признає штат; вони збираються в Окрузі й виконують такі обов'язки, які передбачені Дванадцятю поправкою.

Розділ 2. Конгресу надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Поправка XXIV (1964)

Розділ 1. Право громадян Сполучених Штатів голосувати на будь-яких первинних чи інших виборах за Президента чи Віце-президента, за виборців Президента чи Віце-президента або за сенаторів чи представників до Конгресу не повинне заперечуватися чи обмежуватися Сполученими Штатами чи будь-яким штатом через несплату будь-якого виборчого чи іншого податку.

Розділ 2. Конгресу надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Поправка XXV (1967)

Розділ 1. У разі усунення Президента з посади, чи його смерті, чи відставки Президентом стає Віце-президент.

Розділ 2. Як тільки посада Віце-президента стає вакантною, Президент признає Віце-президента, що вступає на посаду після затвердження його більшістю голосів обох палат Конгресу.

Розділ 3. Як тільки Президент передасть Голові про tempore Сенату й Співкерів Палати представників свою письмову заяву про те, що він неспроможний виконувати свої посадові повноваження та обов'язки, і доти, доки він передасть їм письмову заяву протилежного змісту, такі повноваження та обов'язки виконує Віце-президент як виконуючий обов'язки Президента.

Розділ 4. Як тільки Віце-президент і більшість чільних урядовців виконавчих департаментів чи іншого такого органу, який Конгрес може передбачити своїм законом, передають Голові про tempore Сенату й Співкерів Палати представників письмову заяву про те, що Президент неспроможний виконувати свої посадові повноваження та обов'язки, Віце-президент негайно перебирає на себе повноваження та обов'язки його посади як виконуючий обов'язки Президента.

Після того як Президент передає Голові про tempore Сенату й Співкерів Палати представників свою письмову заяву про те, що ця неспроможність минула, він поновлює свої повноваження та обов'язки, якщо Віце-президент і більшість чільних урядовців виконавчих департаментів чи іншого такого органу, що його Конгрес може передбачити за законом, не подадуть протягом чотирьох днів Голові про tempore Сенату й Співкерів Палати представників своєї письмової заяви про те, що Президент неспроможний виконувати свої посадові повноваження та обов'язки. В такому випадку Конгрес вирішує це питання, збираючись спеціально, якщо немає його сесії, протягом сорока восьми годин. Якщо Конгрес протягом двадцяти одного дня після одержання тієї письмової заяви або, коли немає його сесії, протягом двадцяти одного дня після того, як було оголошено скликання Конгресу, ухвалить двома третинами голосів обох палат, що Президент неспроможний виконувати свої посадові повноваження та обов'язки, Віце-президент і надалі виконує їх як виконуючий обов'язки Президента; в протилежному випадку Президент поновлює виконання своїх посадових повноважень та обов'язків.

Поправка XXVI (1971)

Розділ 1. Громадяни Сполучених Штатів, які досягли вісімнадцятирічного чи старшого віку, не повинні позбавлятися виборчих прав чи обмежуватися в них Сполученими Штатами чи окремими штатами з огляду на їх вік.

Розділ 2. Конгресу надається право впроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Поправка XXVII (1992)

Някий закон щодо внесення змін у порядок компенсації за послуги Сенаторів і Представників Конгресу не може вступити в дію до наступних виборів Представників до Конгресу.

Схема найбільш типової класифікації правової системи



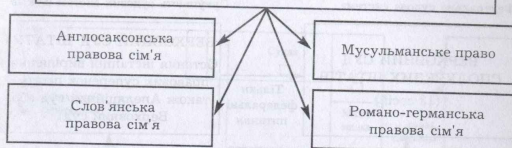
Схема правових систем та їх характерних ознак

Правові сім'ї	Критерії виділення		
	Історія	Джерела права	Структура права
Романо-германської правової системи	Формування під впливом римського права і природно-правової доктрини; зумовлено спільністю культури європейських країн	Нормативно-правовий акт — основне джерело права, дорядки — правовий звичай, судовий прецедент, нормативний договір; суворі ієрархічність системи джерел	Поділ права на відповідні галузі, інститути, приватне і публічне, об'єктивне і суб'єктивне; загальносоціальне, спеціально-соціальне, абстрактний характер норми права
Англо-американської правової системи	Відсутність впливу римського права; формування в процесі судового вирішення конкретних справ в Англії чи під впливом англійського права в інших країнах	Судовий прецедент як основне джерело права; допоміжна роль нормативно-правового акта як джерела права	Відсутність поділу права на приватне і публічне, а також галузевого поділу; казуїстичний характер норми права
Мусульманської правової системи	Право формується як невід'ємна частина релігії	Нормативний характер релігійних текстів; допоміжна роль актів світської влади як джерел права	Відсутність чітко визначеного галузевого поділу в силу впливу релігії
Традиційної правової системи	Формується з традицій, звичаїв, філософсько-етичних вчень	Звичай, зафіксований у нормативному акті чи рішенні суду	Структура системи права зумовлюється, як правило, впливом європейського права
Правової системи соціалістичних країн	Формується, починаючи з соціалістичної революції 1917 р. в Росії; поширюється на всю східну Європу і деякі інші країни (Китай, Куба, Монголія та ін.)	Нормативно-правовий акт як основне джерело права	Відсутність поділу права на приватне і публічне; галузевий поділ права

Основні концепції класифікації правових систем та їх види

Автор, критерій класифікації правових систем	Види правових сімей
Р. ДАВИД <ul style="list-style-type: none"> ідеологічний критерій: філософська, релігійна, культурна база, концепція правосуддя, доктрина; юрідико-технічний критерій: джерела права, структура права, роль систематизації 	<ul style="list-style-type: none"> романо-германська сім'я англосаксонська сім'я сім'я соціалістичного права інші правові системи (мусульманське право, право Індії, правові системи Далекого Сходу, правові системи Африки і Мадагаскару)
К. ЦВАЙГЕРТ, Х. КЕТЦ <ul style="list-style-type: none"> правовий критерій: історичне походження і розвиток правової системи; пануюча доктрина юридичної думки і її специфіка; специфічні правові інститути; правові джерела і методи їх тлумачення; ідеологічні фактори 	<ul style="list-style-type: none"> романська сім'я германська сім'я скандинавська сім'я сім'я загального права сім'я соціалістичного права право країн Далекого Сходу сім'я ісламського права сім'я індуського права
А. Х. САЙДОВ <ul style="list-style-type: none"> формаційний, історичний і нормативний критерій: історичні особливості; система джерел права; структура правової системи; спосіб виробництва 	<p><i>Буржуазний тип права:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> романо-германська сім'я скандинавська сім'я латиноамериканська сім'я сім'я загального права мусульманська сім'я індуська сім'я сім'я традиційного права далекосхідна правова сім'я <p><i>Соціалістичний тип права:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> радянська правова система правова система соціалістичних країн Європи правова система соціалістичних країн Азії правова система Республіки Куба

Класифікація правових систем О. В. Зайчуком



Класифікація правових систем О. Ф. Скажу

Романо-германський тип правових систем, який поділяється на романську і германську

Англо-американський тип правових систем, всередині якого виділяють дві групи — англійське загальне право і американське право

Змішаний тип правових систем — виникає на межі злиття двох класичних правових систем (англо-американський і романо-германський), до яких належать північноєвропейські, латиноамериканські правові системи

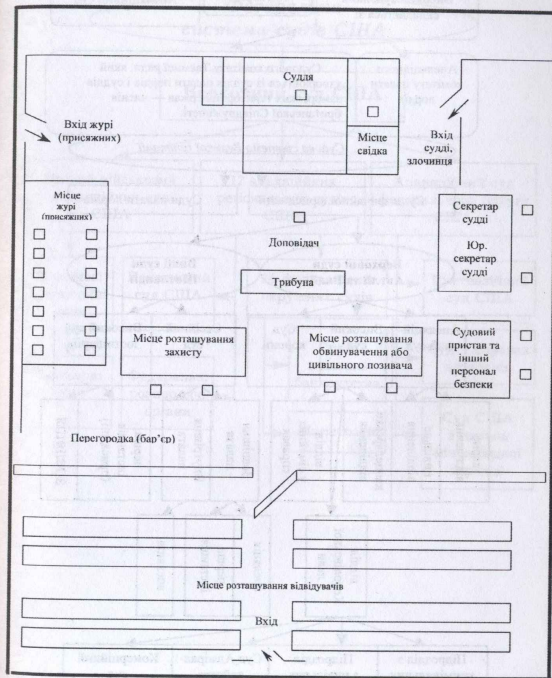
Релігійно-традиційний тип, який поділяється на релігійно-загальний, далекосхідний традиційний і звичаєво-общинний підтипи правових систем

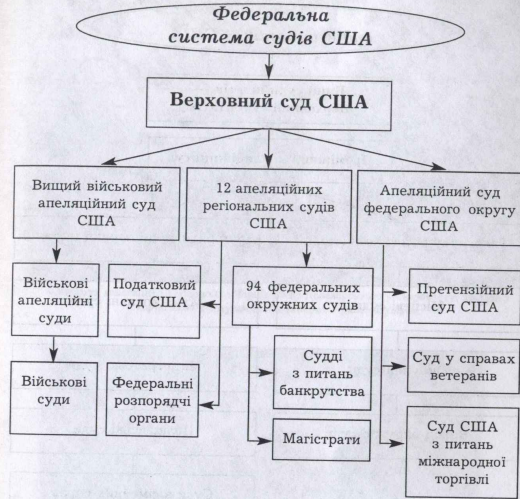
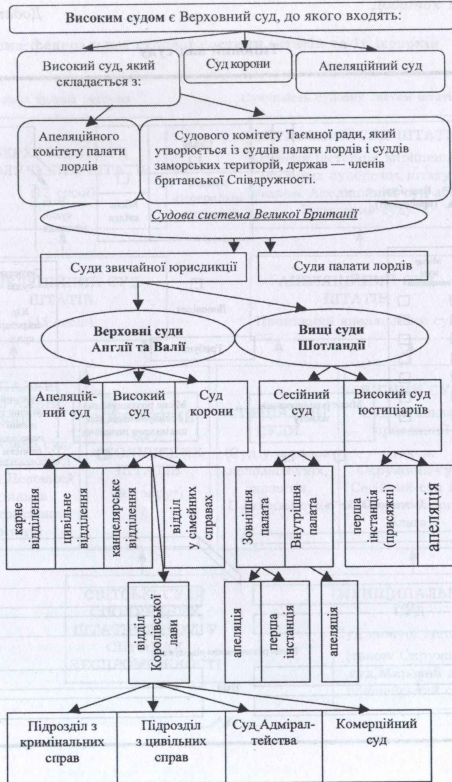
Соціалістична правова система (Куба, В'єтнам, КНДР та ін.)

Схема федеральної судової системи штатів та їх ієрархія



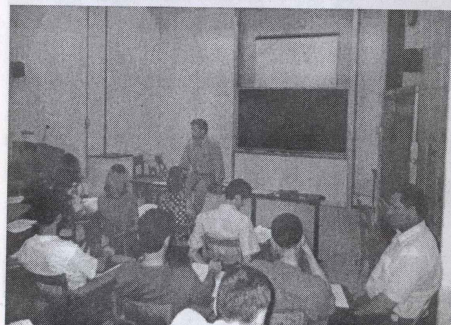
Типовий зал суду







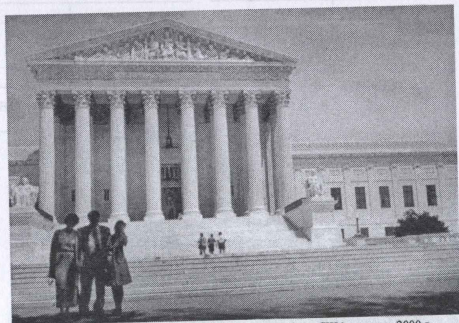
Прибуття делегації з Тернополя і Чернівців до Делеверського університету. Зустріч з керівником стажування професором Крисом Вулфом.



Лекція проф. Кріса Вулфа у Делеверському університеті з групою "правознавців" з України, травень 2000 р.



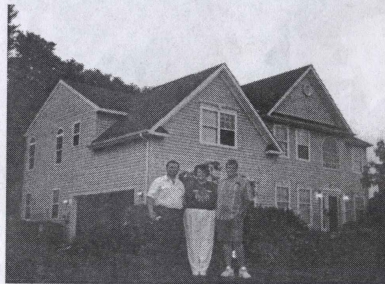
Сяго прыбыду студэнтаў з Украіны. В цэнтры докт-права Ольга Рыбакі і професар Крис Вульф.



Відвідзіны ўчаснікамі стажавання Верхоўнага Суду США, травень 2000 р.



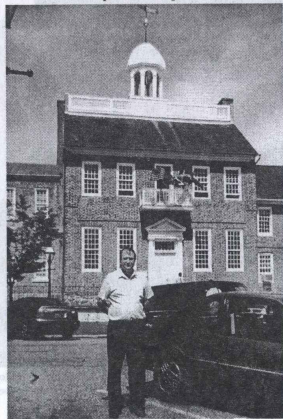
Автор в оточэнні сваіх гасцінных госпадаріў
кватэры Арта і Хільды



Будынок амерыканскай сям'і, містэра Арта і Місіс Хільды Мортэсіі,
яка прыняла украінскіх студэнтаў на час стажавання, травень
2000р.



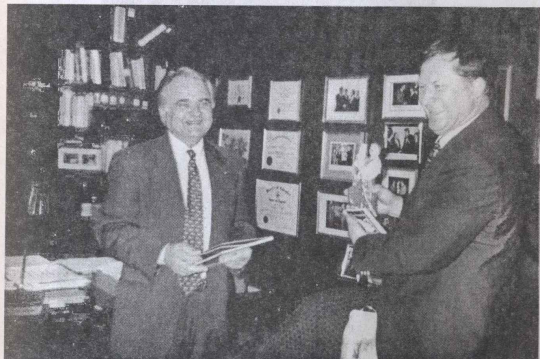
Національна бібліотека США в якій міститься більше 1 млн. книг з усієї планети, травень 2000 р.



Будинок в якому перебував перший уряд США



Експерсія українських юристів до Конгресу США. На фото Капітолії, травень 2000р.



Українські студенти у кабінеті (офісі) федерального судді п. Богдана Футся.



Українські юристи з Тернополя біля Військового відомства - Пентагону



Екскурсія до Нью-Йорку, США травень 2000 р. Українські юристи Тернопільська група.



Балтимор. Проф. Крис Вулф і Ольга Рыбаків під час екскурсії до дельфінарію.



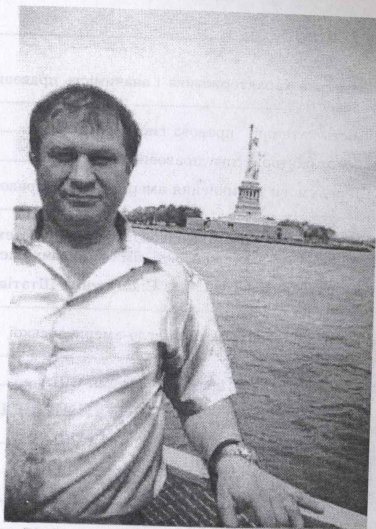
Екскурсія до Музею, (Пам'ятника) 3-му президенту США Томасу Джефферсону, травень 2000 р.



Скульптура, що символізує світову ядерну безпеку. США територія ООН,
травень 2000 р.



Фреска в приміщенні ООН з надписом
(Чини завжди з іншими так як би хотів, щоб чинили з тобою),
травень Нью-Йорк 2000 р.



Відвідини статуї Свободи, національного символу
США, травень 2000 р.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	3
Розділ 1. Загальна характеристика і значимість правових систем сучасності.....	8
1.1. Значимість категорії "правова система".....	8
1.2. Загальна характеристика правових систем.....	16
Розділ 2. Передумови виникнення американської правової системи.....	28
2.1. Розвиток і становлення англійської правової системи. Основні ознаки англо-американської сім'ї правових систем.....	28
2.2. Становлення правової системи Сполучених Штатів Америки.....	39
2.3. Відмінності правових систем англо-американської правової сім'ї.....	43
Розділ 3. Функціонування правової системи США.....	49
3.1. Америка очима гостя.....	49
3.2. Особливості розвитку правової системи США.....	56
3.3. Загальна характеристика правової системи США.....	64
3.4. Судова влада США.....	75
3.5. Розвиток правової освіти.....	91
Висновки.....	94
Використані джерела.....	97
Додатки.....	105

Навчальне видання

КРАВЧУК Микола Володимирович,
кандидат юридичних наук

ПРАВОВА СИСТЕМА США

Підп. до друку 24.11.04. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк арк. 7,9. Обл.-вид. арк. 7,6. Тираж 1000 прим.
Зам. № 3-08. Ціна договірна.

Видавець та виготівник: ДП «Нора-Друк».
Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 79.
01042, м. Київ, вул. Патріса Лумумби, 4, корп. А. Тел.: (044) 261-9957, 261-9083.
E-mail: nora@ifl.com.ua
<http://www.nora-druk.com>



Кравчук Микола Володимирович

Народився у 1952 р. у Донецьку. Навчався у Київському вищому військовому училищі (1974 р.), Військовій академії бронетанкових військ ім. Р. Малиновського (1988 р.) та юридичному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка (1983 р.). Військову службу плідно поєднував з науковою діяльністю. Кандидат юридичних наук, доцент, доктор права Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, Німеччина). З 1998 року працює у Юридичному інституті ТАНГ на посаді завідувача кафедри теорії держави і права. Автор більше 80 наукових статей, доповідей та науково-методичних розробок, навчальних посібників. З 1994 р. за сумісництвом працював адвокатом юридичної фірми "Ліга", а з 2000 р. — Тернопільської обласної колегії адвокатів. Полковник. Професійними та науковими інтересами є проблеми захисту прав і свобод людини, теорія та історія держави і права, правові засади розбудови збройних сил України.

Автор даної книги пройшов чотириохтижневе професійне стажування в Сполучених Штатах Америки за програмою «Громадські зв'язки», яка адмініструється в Україні Проектом Гармонія в рамках Акту на підтримку свободи та фінансується Державним Департаментом США.

Точка зору автора, висловлена у даному виданні, не є офіційною позицією Проекту Гармонія та Уряду США

Проект Гармонія в Україні
<http://www.projectharmony.kiev.ua>



ISBN 966-8321-53-7



9 789668 321535